

Abstract

The productive secrecy of foetal experimentation. Medical research and white lies in 1960s and 1970s Sweden. Solveig Jülich, Professor of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, solveig.julich@idehist.uu.se.

In recent years, secrecy and openness in science and related questions about the selective flow of knowledge and the production of ignorance has emerged as an important topic in historical and social studies of science. This paper deals with the circulation of information and knowledge about medical research on aborted human foetuses in Sweden, primarily during the 1960s and the 1970s. The aim is to investigate how individual and institutional actors developed and made use of strategies for “selective openness” about foetal experimentation, and the implications for the control of information and public debate. Drawing on media coverage, official documents, letters and interviews the analysis shows that governmental authorities and medical experts tried to influence which knowledge became available to whom. Yet, they still had to interact with and respond to public criticism. A central argument is that secrecy is a productive phenomenon that generates various sorts of social effects. By relating to the experiments as a secret worthy of protection, and helped by some media, the medical researchers developed a “moral economy”. Another aspect is the amount of conflicting information and knowledge claims about “life”, “death” and “viability” that were produced in the wake of public protests and negative attention around the research. The secret, it turns out, had a multifaceted character.

Keywords: foetal research, circulation of knowledge, public knowledge, secrecy, Sweden, second part of twentieth century.

Fosterexperimentens produktiva hemlighet

*Medicinsk forskning och vita lögner
i 1960- och 1970-talets Sverige*

SOLVEIG JÜLICH*

Få frågor i den medicinska samtiden skapar så mycket debatt som användningen av mänskliga embryon och foster för forskning, behandling och läkemedelsframställning. Under senare tid har dessa debatter handlat om den forskning som utnyttjar stamceller från embryon som blivit över vid provrörsbefruktning. Enligt förespråkarna rymmer denna forskning en enorm potential att behandla svåra sjukdomar, från diabetes till Parkinsons. Motståndare till forskningen hävdar istället att den hotar grundläggande moraliska värden och mänskliga rättigheter. Men kontroverser kring hanteringen av embryon och foster inom vetenskaplig forskning och kunskapsproduktion är inget nytt fenomen utan har en längre historia.¹

Den här uppsatsen behandlar cirkulationen av information och kunskap om forskning på aborterade mänskliga foster i Sverige med fokus på 1960-talet och det tidiga 1970-talet. Foster hämtade från kvinnors legala aborter hade blivit en allt viktigare resurs för medicinsk forskning och framställning av nya vacciner efter andra världskriget. I medicinska publikationer och vid vetenskapliga konferenser redogjorde svenska forskare för hur de höll aborterade foster vid liv en kortare tid i syfte att studera omsättningen av hormoner under graviditeten och andra fenomen. När pressen rapporterade om ”fosterexperimenten” 1960, startade en utdragen debatt där uppgifter om att abortingrepp medvetet försenades för att möjliggöra forskning på välutvecklade foster var ett återkommande inslag. Kritiska debattörer, främst aktiva kristna, drog paralleller mellan forskningen på aborterade foster och de medicinska experiment som hade utförts på fångar i Auschwitz förintelseläger. Ansvariga myndigheter och

* Professor i idé- och lärdoms historia, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet, solveig.julich@idehist.uu.se

experter försökte i sin tur påverka mediernas rapportering genom att såväl bidra med utvald information som att uttala sig om vad som var sant och falskt i debatten. Vid samma tidpunkt som riksdagen beslutade om fri abort 1974, slog Socialstyrelsen fast att påståenden om att det i Sverige bedrevs forskning på ”levande foster” byggde på missförstånd och ryktes-spridning. Hur kan diskrepansen mellan aktörernas anspråk på legitim kunskap om fosterexperimenten förstås? Jag vill närma mig denna fråga genom att studera undersökningarna på aborterade foster som en produktiv hemlighet under en period präglad av ökade krav på läkarkårens och samhällets öppenhet. I takt med att kunskapen om försöken sattes i rörelse mellan olika sociala arenor och medier artikulerades radikalt olika uppfattningar om dess innehåll och implikationer.

Syftet är att undersöka hur individuella och institutionella aktörer – från representanter för statliga myndigheter, regeringen och riksdagen till medicinska utövare, journalister och sociala rörelser – utvecklade och använde sig av strategier för slutenhet och öppenhet kring fosterexperimenten och vilka följder detta hade för kontrollen av information och offentlig debatt. Vem visste vad, och hur kunde olika kunskapsanspråk legitimeras, utvärderas och ifrågasättas? Vad stod på spel i denna ojämna fördelning av kunskap? Utgångspunkten är att hemlighetsmakeri och öppenhet inte är två åtskilda sfärer utan processer som infiltrerar varandra i olika grader. Ett annat viktigt antagande är att döljande av kunskap inte ska ses som enbart begränsade och repressivt till sin karaktär. Hemlighetsmakeri utgör i grunden ett produktivt fenomen som genererar sociala effekter av olika slag.

Teoretiskt och metodologiskt anknyter därmed uppsatsen till flera forskningsfält. För det första vetenskaps- och kunskapshistorisk forskning som studerar cirkulationen av kunskap i ett bredare samhälleligt sammanhang. När kunskap sätts i rörelse av olika aktörer för olika ändamål omformas den också – vetenskapshistorien handlar om mer än bara de vetenskapliga utövarna och deras kunskapsproduktion. ”Cirkulation” och ”publik kunskap” framstår dock fortfarande som relativt obestämda begrepp. Genom inriktningen på frågor om vilken kunskap om fosterexperimenten som kom att uppfattas som legitim under rörelsen i 1960- och 1970-talets mediala och politiska landskap, blir det möjligt att precisera relevansen av ”publik kunskap” i relation till den vetenskapliga sfären.² Samtidigt implicerar detta synsätt en förenklad uppdelning av å ena sidan en värld där alla har tillgång till ”publik kunskap” och å andra sidan en dold värld som bara ett fåtal har begränsad kunskap om. För det andra anknyter därför min undersökning till historiska och sociologiska studier av vetenskap som har lyft fram olika exempel på hur aktörer genom processer som inbegriper såväl öppenhet som hemlighållande strävar efter att

kontrollera cirkulationen av kunskap.³ Exempelvis har Stephen Hilgartner utgått från Erving Goffmans dramaturgiska perspektiv för att diskutera de sätt som vetenskapliga texter och dokument skapas, iscensätts och sprids med utvalda publikationer i åtanke.⁴ Särskilt användbar för min analys är Tora Holmgrens och Malin Idelands begrepp ”selektiv öppenhet” som betecknar en strategi för att styra informationsflöde men också en teknik för att strukturera relationen mellan experter och allmänhet.⁵

Tonvikten i studien ligger på den mediala och politiska sfären. Men analysen riskerar att bli skev om vi inte också försöker förstå fosterexperimentens ”moraliska ekonomi” – en term som Brian Balmer använder för att fånga in de delvis outtalade normer och värderingar som binder samman deltagarna i processen att på en mer lokal nivå producera vetenskaplig kunskap.⁶ Detta perspektiv är av central betydelse för att få insikter om hur medicinska forskare som använde sig av mänskliga foster motiverade sin forskning och hur rädslan för offentlig kritik bidrog till att hemlighållandet blev en viktig komponent i deras gemenskap. Hemlighetsmakeri är produktivt, och jag visar hur strategier för selektiv öppenhet kring fosterexperimenten hjälpte till att konstruera och upprätthålla kategorier som vetenskap och allmänhet, kunskap och okunskap, experter och lekmän.⁷ Ett viktigt argument är också att försökens hemlighetsfulla natur medverkade till att skapa en illusion av att det fanns ett enkelt svar på frågan om levande foster användes för forskning, medan min historiska undersökning snarare visar att det var en pågående förhandling hur kunskapen kunde tolkas och vad den hade för konsekvenser. Mera generellt är ambitionen att studien ska bidra med ett historiskt perspektiv på aktuella frågor om slutenhet och öppenhet inom medicinsk forskning, men även på samtidens spridning av radikal ”okunskap” – fenomen som har kommit att kallas ”agnostologi” och ”anti-epistemologi”.⁸

Det är påfallande tyst i tidigare historisk litteratur om den medicinska forskningen på aborterade mänskliga foster i den expanderande svenska välfärdsstaten.⁹ Ett relevant sammanhang för denna uppsats är forskning som har behandlat abortpolitiken i Sverige och inte minst 1960-talets intensiva debatt då kraven på fri abort började ställas.¹⁰ Ett fåtal studier har berört läkarkonflikter kring abortfrågan, i synnerhet mellan gynekologer och psykiater, och relationen mellan Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier och abortkritiska kampanjer har analyserats. Fortfarande är dock abortmotståndet inom statskyrkan och frikyrkorna, som är väsentligt för att förstå mobiliseringen mot fosterexperimenten, till stor del outforskat.¹¹ Det gäller även utvecklandet av nya abortmetoder i Sverige inom ramen för 1960-talets debatt kring överbefolkningsfrågan och bistånd till internationella familjeplaneringsprojekt.¹² Likaså utgör framställningen av hormonpreparat för behandling av reproduktiva

problem samt introduktionen av p-piller och andra nya preventivmedel viktiga och bara delvis undersökta kontexter för fosterforskningen.¹³ Vi vet fortfarande relativt lite om neurosedynsskandalen i början av 1960-talet, då gravida kvinnor som hade tagit sömnmedlet neurosedyn födde barn med svåra missbildningar.¹⁴ Som jag kommer att diskutera blev farhågor om läkemedels skadliga effekter en viktig motivering för att bedriva forskning på abortsökande kvinnor och aborterade foster.

I den bioetiska litteraturen har 1960-talet framhävts som ett forskningsetiskt uppvaknande. Enligt denna historiografi var bioetiken i USA och Storbritannien svaret på nya moraliska dilemman och allmänhetens oro i kölvattnet av organtransplantationer och andra teknologiska utvecklingar inom biomedicinen. En rad medicinska ”skandaler” sägs ha lett till en ökad insikt bland forskare och läkare om behovet av regler kring samtycke och av forskningsetiska kommittéer som kontrollerar studier på människor. Det har också gjorts gällande att den tidiga bioetiken hämtade kraft från tidens politiska radikalism, något som ska ha manifesterats i en kritik mot medicinsk paternalism och ställningstagande för patienters, försökspersoners och försöksdjurs rättigheter.¹⁵ Under senare tid har denna historieskrivning problematiserats på flera punkter. Exempelvis har historiker argumenterat för att bioetiken i första hand underlättade och legitimerade medicinsk forskning genom att leverera etiska klartecken för biomedicinska innovationer.¹⁶ Men det saknas forskning kring hur utvecklingen i Sverige såg ut och vilka specifika mekanismer som var verksamma i formeringen av bio- och forskningsetiken under 1960- och 1970-talet.¹⁷ Min studie avser att bidra till den historiska diskussionen genom att belysa hur strategier för hemlighållande och öppenhet kring kontroversiella frågor om abortmetoder, forskning på mänskliga foster och kvinnliga patienters samtycke sammanstrålade i en forskningsetisk skandal som kom av sig.

Historiker har lyft fram 1960-talet som en period av ökad öppenhet och visat på framväxten av en kritisk journalistik i Storbritannien och USA.¹⁸ Även om denna rörelse kan urskiljas också i Sverige, är frågan om det i praktiken skedde så stora förändringar. Journalister stod fortfarande i ett beroendeförhållande till läkare och forskare för att få tillgång till information.¹⁹ Bernt Bernholm, som har kallats ”svensk medicinjournalistikens fader”, var länge anställd vid *Expressen* och ledde under några år på 1960-talet det medicinska magasinet *Ronden* på teve. Tillsammans med Arthur Engel, Medicinalstyrelsens generaldirektör 1952–1967, och representanter för obstetrik-gynekologi och pediatrik var han också en av ledamöterna i Prenatala forskningsnämnden som genom tävlingar och insamlingar från läsarna i *Expressen* delade ut bidrag till medicinsk forskning, däribland studier på aborterade foster.²⁰ Mot denna bakgrund är det inte

överraskande att Bernholm strävade efter att begränsa och vinkla informationen om försöken.

I framställningen kommer vid sidan av Bernholm en rad andra aktörer till tals, varav vissa aktivt förhåller sig till frågor om hemlighållande och öppenhet. Två personer är värda att introduceras redan i ett tidigt skede. Teknische licentiaten, tevemannen och sedermera framtidsforskaren Eskil Block var den som mest ihärdigt försökte avslöja och väcka opinion mot fosterexperimenten. Under en kortare tid var han anställd på Sveriges Radio men tycks ha agerat på eget initiativ. Han kom från en släkt med många präster. Fadern var kyrkoherde, modern hade bakgrund som missionär och farbrodern var under en period biskop i Göteborg. Kring mitten av 1960-talet ledde Block en serie teveprogram om kyrkan och samhället och därefter gjorde han utbildningsprogram för TRU (senare Utbildningsradion, UR) innan han fick anställning på Försvarets forskningsanstalt.²¹ En annan framträdande aktör som ofta uttalade sig om fosterexperimenten var Axel Ingelman-Sundberg, professor i obstetrik-gynekologi vid Karolinska institutet och chef för kvinnokliniken vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. I egenskap av ordförande för Svensk gynekologisk förening och ledamot i Medicinal-/Socialstyrelsens vetenskapliga råd intog han rollen som medicinsk expert och avvisade eller tillrättalade vid upprepade tillfällen Blocks kunskapsanspråk. Han blev ett välkänt namn för en bredare publik som medförfattare till Lennart Nilssons bok *Ett barn blir till*, vilken utkom i en första utgåva 1965.²²

Det ligger i sakens natur att hemligheter inte låter sig studeras på något enkelt sätt. I mitt arbete har jag sammanställt och bearbetat ett omfattande empiriskt material från källor av flera olika slag. Ett urval medicinska publikationer och dokument från Medicinska forskningsrådet har analyserats för att få en uppfattning om vilken typ av forskning som bedrevs och hur den motiverades. Framför allt har jag dock följt rapporteringen, debatter och protester kring fosterexperimenten i dagstidningar och populära tidskrifter under den aktuella tidsperioden. På ett liknande sätt har ett antal radio- och teveprogram samt filmer behandlats. För att studera hur Medicinalstyrelsen (från 1968 Socialstyrelsen), Justitieombudsmannen och andra statliga myndigheter, regeringens departement, enskilda experter och politiska företrädare både förhöll sig till och (direkt eller indirekt) intervenerade i mediernas informationsflöde, har jag gått igenom relevant riksdagstryck samt delvis opublicerade utredningar och remissyttranden. Slutligen har bevarade brev från Ingelman-Sundberg samt intervjuer med forskarna Björn Westin och Egon Diczfalusy använts för att ge perspektiv på medicinska aktörers uppfattning om vilken grad av öppenhet de eftersträvade kring den kunskap som de producerade. Ingen av dessa källor – inte heller medicinska redogörelser för experimen-

tella metoder och situationer – utgör några otvetydiga bevis för skeenden i det förgångna. De är präglade av specifika sammanhang, utnyttjar retoriska tekniker och är riktade mot publik. Detsamma kan förstås sägas om mitt eget arbete som utifrån en tolkning av ett begränsat och heterogent källmaterial försöker producera historisk transparens – en sammanhängande och trovärdig berättelse om fosterexperimentens hemlighållande och selektiva öppenhet.²³

Först introduceras – med hjälp av klassiska teorier om hemligheter – framväxten av den delvis hemliga forskningen på mänskliga foster i Sverige efter andra världskriget samt fosterforskningens moraliska ekonomi. Huvuddelen av diskussionen ägnas sedan åt hur fosterexperimenten framställdes och hanterades i mediernas rapportering, politiska debatter och offentliga utredningar. Slutligen diskuterar jag hemlighetens (tillfälliga) upplösning, dess betydelse och implikationer.

Fosterexperiment, hemligheter och selektiv öppenhet

I sin inflytelserika essä om hemligheter hävdade Georg Simmel att alla mänskliga relationer bygger på att vi vet något om varandra – men också på det vi inte vet. Information, tillsammans med utbyte och undanhållande av denna information, blir därmed en viktig startpunkt för att förstå hemlighetsmakeriets dynamik.²⁴ Ofta framställs ett selektivt tillgängliggörande av vetenskaplig kunskap som något negativt. I Robert K. Mertons tidiga försök att systematisera vetenskapens interna normsystem ställdes ”communalism”, att dela vetenskapliga resultat, i kontrast till hemlighållande i syfte att vinna patenträttigheter och liknande fördelar.²⁵ Men som Evelyn Fox Keller och andra konstaterat utgör hemligheter både en del av den moderna vetenskapen och staten.²⁶ Istället för att förutsätta en åtskillnad mellan vetenskap och hemlighetsmakeri är det mera fruktbart att studera hemligheters produktiva karaktär. Hur doldes kunskapen om fosterexperimenten och hur blev hemligheten en plats där handlingen ägde rum?²⁷

Fosterforskningen var intimt förbunden med den svenska abortpolitiken. Bakgrunden var abortlagstiftningen som från 1938 gjorde det tillåtet att utföra abort av medicinska, humanitära och eugeniska skäl. Lagen utvidgades 1946 till socialmedicinska indikationer, och efter neurosedynskandalen kom ytterligare ett tillägg 1963 kring allvarliga fosterskador. Många aborter gjordes i den andra trimestern (mellan vecka 13 och 24) och medicinska forskare ansåg att de foster som då erhöles utgjorde ett alltför värdefullt forskningsmaterial för att kastas bort. Befintlig forskning om fosterutvecklingen byggde nästan uteslutande på förhållanden hos djur. De legala aborterna erbjöd därför en unik möjlighet att genomföra studier på mänskliga foster:

Vi veta icke i vad mån den nuvarande abortprovokationslagen för framtiden kommer att bestå. Det vore ett anmärkningsvärt slöseri med ett unikt vetenskapligt material, om icke detta utnyttjades för omfattande studier över kemiska och fysiologiska problem för vilka liknande förutsättningar icke torde föreligga någon annanstans i världen.²⁸

Det brådskande ärendet framfördes 1950 till Medicinska forskningsrådet av Arvid Wallgren, professor i pediatrik vid Karolinska institutet, och Gunnar Ågren, professor vid medicinsk-kemiska institutionen vid Uppsala universitet. Rådet ställde sig bakom initiativet och inrättade en särskild subkommitté för human foetalfysiologi och kemi med uppgift att utveckla forskningen inom området.²⁹

I USA där abortlagstiftningen hade en fortsatt strikt tillämpning fram till 1973 var tillgången på mänskligt forskningsmaterial begränsad. Detta är en viktig förklaring till intresset som amerikanska forskningsfinansiärer riktade mot svensk reproduktionsforskning från 1950-talet och decennierna framåt. Stora anslag utbetalades i synnerhet till Karolinska institutet där flera forskargrupper knutna till kvinnoklinikerna bedrev experimentella studier på foster från legala aborter. Utbytet var ömsesidigt. Till Stockholm anlände en strid ström av amerikanska och andra utländska forskare som gavs möjligheten att utföra forskning som inte var tillåten eller starkt kringskuren i deras hemländer.³⁰

Svenska forskare som gjorde experiment på aborterade foster eller använde fostervävnad för andra medicinska ändamål uttryckte inte sällan en kluvenhet inför sin verksamhet. Under 1950-talet fanns ett starkt abortmotstånd bland många läkare, i synnerhet bland gynekologer. En del vägrade att utföra aborter, trots att patienterna hade fått tillstånd från Medicinalstyrelsen. Men också abortmotståndare resonerade att det var bättre att använda abortmaterialet än att kasta bort det.³¹ En ”moralisk ekonomi” konstituerades som knöt samman forskarnas gemenskap genom delvis outtalade normer, värderingar och förväntningar.³² Etiska överväganden saknades inte, men de hade oftast en instrumentell karaktär. Även om aborter var förkastliga kunde forskning på foster leda till att människor fick ett bättre liv – det var en motivering som återkom.³³ Ingenstans uttrycktes detta tydligare än i en tidningsintervju med virusforskaren Sven Gard 1952, som med bistånd av gynekologer hade fått tillgång till mänsklig fostervävnad för vaccinflamställning. Det svenska poliovaccinet, utvecklat vid Statens bakteriologiska laboratorium, omnämndes som ”Abortmedaljens framsida”.³⁴

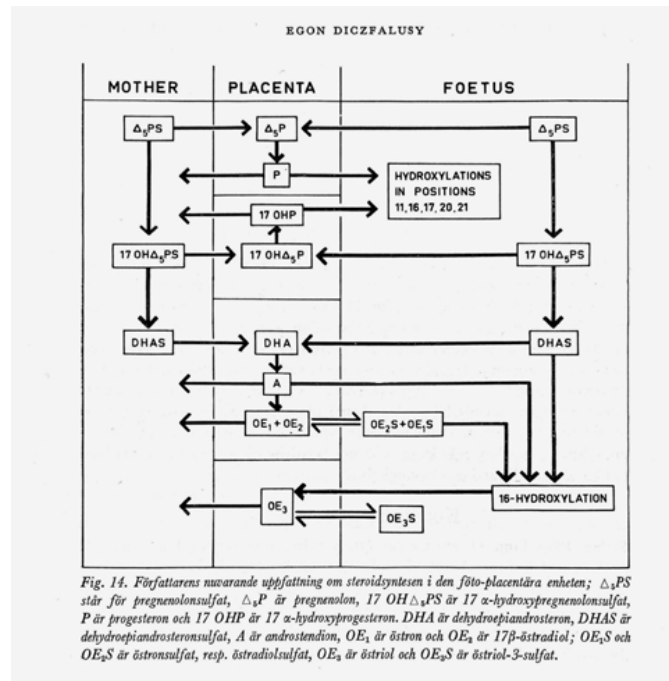
En av de forskare som fick nationell och internationell finansiering för forskning på foster var Egon Diczfalusy. Han var en ungersk medicinstudent som flyttade till Sverige 1947 och gjorde snabb karriär. Efter att ha disputerat på en avhandling om placentans hormonproduktion, blev

han 1954 föreståndare för Karolinska sjukhusets hormonlaboratorium och erhöll 1967 en professur av Medicinska forskningsrådet. Han började också arbeta för Världshälsoorganisationen och var mellan 1970 och 1980 föreståndare för WHO:s forsknings- och utbildningscenter i mänsklig reproduktion vid Karolinska institutet.³⁵

Under tidigt 1960-tal kom Diczfalusy att lansera ett nytt begrepp: ”den fetoplacentära enheten”. Den grundläggande tanken var att fostret, moderkakan och kvinnan var beroende av varandra och samverkade i produktionen av nödvändiga hormoner under graviditeten. För att utforska denna hormonella omsättning använde han sig av en teknik, så kallad perfusion, som hade utvecklats av Björn Westin vid Sabbatsbergs kvinnoklinik.³⁶ I samband med legala aborter togs hela foster i andra trimestern ut genom ett operativt ingrepp som innebar att patientens buk eller livmoder öppnades (metoden kallades ”hysterotomi” eller ”det lilla kejsarsnittet”).³⁷ Fostret placerades i en vätskefylld behållare, ibland beskriven som en ”konstgjord livmoder”. Moderkakan, fortfarande fäst vid fostret via navelsträngen, placerades i ett separat kärl. Genom att injicera radioaktiva spårämnen i syresatt blod som tillfördes fostret kunde Diczfalusy och hans forskarlag studera cirkulationen av hormoner i placentan, fostret och den gravida kvinnan.³⁸

Forskningen avsåg att öka den grundläggande kunskapen om fosterlivets fysiologi och den bedömdes i förlängningen även kunna komma till praktisk nytta. Westin såg framför sig möjligheten att rädda för tidigt födda barn och Diczfalusy i sin tur att kunna testa läkemedel som var skadliga för foster och på så sätt förhindra en ny neurosedynkatastrof. Men framför allt skapade han förväntningar på att utveckla nya metoder för familjeplanering som skulle hjälpa till att avvärja den globala befolkningsexplosionen – ett hot som utmålades i tidens samhällsdebatt. Efterhand blev dessa anspråk allt viktigare, både som komponenter i reproduktionsforskningens moraliska ekonomi och inom den svenska biståndspolitik och familjeplaneringsprogrammen.³⁹

Att kalla 1950-talets fosterexperiment en ”offentlig hemlighet” – ett begrepp myntat av Michael Taussig – skulle leda fel, eftersom det implicerar en kunskap som det stora flertalet delar men av olika skäl inte artikulerar.⁴⁰ Snarare präglades verksamheten av ”selektiv öppenhet”.⁴¹ Diczfalusys och Westins forskning var inte hemlig i strikt mening; på vetenskapliga konferenser fördes diskussioner om perfusionstekniken och resultaten publicerades i medicinska publikationer. I praktiken innebar det dock att kunskapen om undersökningarna var begränsad till forskarna själva, deras finansörer och kollegiala nätverk. Kontakterna med Medicinska forskningsrådet var konfidentiella, och Diczfalusy uppmanades att hålla låg profil. I en intervju efter sin pensionering berättade han att pressen sällan

Modell som visualiserar ”den fetoplacentära enheten”. Ur Egon Diczfalusy: ”Människofostrets roll vid graviditetens endokrina reglering” i Yngve Zotterman (red.): *20 års medicinsk forskning. Statens medicinska forskningsråd 1945–1965* (Stockholm, 1965).

rapporterade om medicinsk forskning såvida inte forskaren samarbetade och ville hamna i blickpunkten: ”Jag var aldrig förtjust i rampljuset och vi kunde arbeta i skuggan”.⁴²

Men i takt med internationella framgångar blev det för svårare för Diczfalusy att verka i det fördolda. Ny lagstiftning bidrog också att sätta ljus på fosterforskningen. Det gällde för det första folkbokföringslagen, som stadgade att barns födelse skulle anmälas till kyrkans församlingar. Enligt den nya förordningen – som hade trätt i kraft under andra världskriget och 1960 anpassats till WHO:s definition – skulle varje foster, oberoende av storlek och utvecklingsgrad, som vid födelsen andats, visat hjärtslag, pulsationer i navelsträngen eller andra aktiva rörelser registreras som levande fött. För det andra hade en transplantationslag antagits 1958 som tillät att vävnader och annat biologiskt material från avlidna personer fick användas för transplantationer. Efter ett tillägg 1967 fick även vävnader från levande personer tas, men då krävdes samtycke.⁴³ Lagtexten berörde inte aborterade foster, men både transplantationslagen och folkbokföringslagen aktualiserades i debatterna som kom att föras om fosterexperimenten. Den springande punkten var om det aborterade fostret

skulle betraktas som levande eller inte och vad detta implicerade i termer av rättigheter och skydd. Under den aktuella perioden saknades alltså lagstiftning som reglerade användningen av aborterade foster för medicinsk verksamhet, och formellt samtycke från kvinnorna krävdes inte.⁴⁴

Information och desinformation

Abortdebatterna är ett viktigt sammanhang för att förstå det kraftfält av konfliktfyllda förhållningssätt som utvecklades kring fosterexperimenten. Under 1950-talet, samma tidsperiod som Medicinska forskningsrådet aktivt började uppmana forskare att tillvarata och använda aborterade foster för forskning, sjönk antalet legala aborter. Flera faktorer låg bakom den restriktiva linjen, men abortmotstånd hos läkare och andra grupper spelade troligen en viss roll. Situationen förändrades under 1960-talet då opinionen för kvinnors rätt till fri abort växte. Mot slutet av decenniet och i början av 1970-talet beviljades i stort sett alla ansökningar, och på samma gång ökade abortantalet kraftigt.⁴⁵ Den fråga som alltmer kom att stå i centrum för debatten under åren som föregick införandet av fri abort 1975 rörde tidpunkten för aborterna; merparten av operationerna utfördes efter den tolfte veckan då många kvinnor redan hade känt de första fosterrelserna. Kritiken riktade sig mot det komplicerade förfarandet vid abortansökningar som gjorde att besluten drog ut på tiden. Även metoden vid sen abort – ”det lilla kejsarsnittet” – ifrågasattes.⁴⁶ Kristna debattörer gav ofta uttryck för ett starkt abortmotstånd men hade svårt att göra sig hörda i debatten.⁴⁷ Fosterexperimenten gav bränsle åt deras känsla för en radikal brist i samtiden: okunskapen om fostrets människovärde.

Hemligheten briserade under ordnade former. I början av 1960 rapporterade dagstidningarna om att Diczfalusy beviljats ett större forskningsanslag från National Institutes of Health, den federala forskningsfinansiären i USA, för forskning om hormonomsättningen under graviditeten. ”Vill bota sjukdomar hos gravid” var rubriken i *Dagens Nyheter*, och genomgående lyftes den förväntade nyttan med forskningen fram. En antydning till distansering kom dock till uttryck i beskrivningen av Diczfalusy och hans samarbetspartner Ove Cassmer vid S:t Eriks sjukhus i Stockholm: ”Vad herrarna sysslar med är att studera foster uttagna senast i graviditetens fjärde månad”. Därpå klargjordes att det handlade om foster från legala aborter och att aborterna i landet kraftigt hade minskat under senare år. Det sistnämnda påpekandet är intressant och kan tolkas som ett försök att mota bort en möjlig misstanke om att forskningen skulle understödja höga aborttal. Artikelns inramning får sin förklaring av att den byggde på en intervju med Diczfalusy, och det var hans beskrivning av forskningen och dess betydelse som återgavs i texten. Perfusions-

studierna framställdes som en ”förfärlig metod” utarbetad av Björn Westin: ”med dess hjälp kan vi nu efter avbrutet havandeskap perfundera fostret, vilket betyder att man under begränsad tid håller dess cirkulation i gång med hjälp av en pump”.⁴⁸

Läkaren Per Edman reagerade starkt på tidningarnas rapportering. I en debattartikel i *Socialmedicinsk tidskrift* satte han Diczfalusys forskning i samband med ”abortproblemet” och det enligt honom alltför höga antalet aborter. Det fanns en inkonsekvens i tillämpningen av abortlagen: ”Hur skall nu dessa barn betraktas, som av samhället vägrats rätten att leva, men som hållits vid liv tio timmar efter abortingrepp?”. Edman redogjorde för den nya folkbokföringsförordningens definition och kriterier som belägg för att sent aborterade foster som användes för forskning måste betraktas som barn. Redan det befruktade ägget borde behandlas som ett potentiellt barn och därmed vara rättsligt skyddat, hävdade han. Avslutningsvis gjorde han gällande att Diczfalusys perfusionsstudier stred mot läkaretiken som Sveriges Läkarförbund hade antagit: ”Jag finner det upprörande att i en tid då dödsstraffet inte ens får tillämpas mot spioner, landsförrädare eller mördare, det dock skall få tillämpas mot ett försvarslost, sovande litet barn”.⁴⁹

Med hänvisning till Edmans artikel ställde folkpartisten och pastorn Axel Gustafsson i Borås en interpellation till Herman Kling som var justitieminister i den socialdemokratiska regeringen. Gustafsson begärde ett klargörande i frågan om vetenskapliga undersökningar av aborterade foster som hölls vid liv var förenliga med gällande lagstiftning och regelverk.⁵⁰ Kling grundade sitt svar på ett utlåtande från Medicinalstyrelsen som skrivits av dess föredragande i mödravårdsärenden, Gunnar af Geijerstam. Enligt Geijerstam rörde det sig om två olika typer av forskning (som i praktiken motsvarade Diczfalusys och Westins inriktningar): dels försök som syftade till att klarlägga omsättningen av hormoner i moderkakan och fostret, dels undersökningar som prövade möjligheten att genom nedkylning och syresättning av blodet få fostrets organ att överleva under ett fåtal timmar. Den senare forskningen hade en praktisk-klinisk betydelse som ”delvis redan resulterat i en förbättrad och effektiviserad behandling av skendöda nyfödda barn”. Vid den tidpunkt då aborterna gjordes, före tjugonde eller i något enstaka fall tjugofjärde graviditetsveckan, hade fostren inte förmåga till självständigt liv. Perfusionstekniken var att jämföra med de kirurgiska ingrepp som användes för att tillvarata organ, vävnader eller celler. Av detta skäl ansåg Geijerstam att fostren i de aktuella studierna inte kunde likställas med nyfödda som andats eller visat annat livstecken. Kling gick på denna linje och förklarade i sitt svar till Gustafsson att experiment med aborterade foster inte stred mot lagen och att han heller inte avsåg ta några initiativ till ny lagstiftning

som förhindrade dem. Däremot medgav han att de var ”mindre tilltalande ur etisk synpunkt”.⁵¹

Gustafsson lät sig inte nöjas med Klings svar och yttrade sig på nytt i riksdagen. Han anförde vetenskaplig litteratur som redovisade studier på aborterade foster för att demonstrera det i hans tycke ohållbara att dessa foster, vars hjärtverksamhet, blodtryck och andningsrörelser registrerades av forskarna, inte omfattades av folkbokföringslagens definition av liv. Med stöd från ”auktoriteter på det kristet-etiska tänkandets område” hävdade han att det var oacceptabelt att kategorisera aborterade foster som dödfödda eller likställda med bortopererade organ eller vävnader. Utöver att utveckla sitt ställningstagande kring fostrets människovärde och rättigheter, reste han också en fråga som rörde de kvinnliga patienternas samtycke till experimenten:

En fråga som kanske för en läkare och vetenskapsman kan te sig främmande, kanske till och med mycket dum, men som för lekmannen tränger in i bilden är: Har kvinnan vid en abortoperation något att säga till om hur skall förfaras med det uttagna fostret, eller anser man att en sådan fråga ligger helt utanför vetenskapligt resonemang.⁵²

Den folkpartistiska tidningen *Jönköpings-Posten* instämde i Gustafssons kritik och menade att en gräns måste dras för hur långt en experimentverksamhet skulle få gå: ”Har för övrigt icke kvinnan själv något att säga till om i fråga om det uttagna fostret?” Även *Svenska Dagbladet* ställde sig starkt frågande till försöken, även om ledarskribenten höll med om Medicinalstyrelsens bedömning att en nyfödd som efter födelsen har visat livstecken inte kunde jämföras med ett tidigt foster.⁵³

I en ledare i *Expressen* framhölls istället att ”kritiken måste bero på en felsyn” eftersom det inte alls var ”fråga om några destruktiva ingrepp på fostren utan tvärtom försök att hålla dem vid liv”. Formuleringen var hämtad från Bernt Bernholm, tidningens medicinska reporter och dess representant i Expressens prenatalforskningsnämnd, som rapporterade om undersökningarna på annan plats i samma nummer. Bernholm hade intervjuat Geijerstam och Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel, som båda hävdade att forskningen redan gett betydelsefulla resultat: ”Flera barn har redan räddats till livet på detta sätt”. Angående Diczfalusys studier förväntades dessa ge ökade kunskaper som förbättrade möjligheten att förebygga missfall, havandeskapsförgiftning och andra sjukdomar under graviditeten. Att, som Gustafsson, jämföra undersökningarna av foster med nazisternas experiment på sinnessjuka och dödsdömda ansåg Geijerstam upprörande. Han upprepade att fostren inte kunde betraktas som levande individer eftersom de saknade förmåga till självständigt liv. De borde snarare jämföras med levande organ och celler

från avlidna personer.⁵⁴ Detta var symptomatiskt för Medicinalstyrelsens hållning: kritiken mot fosterexperimenten framställdes som ogrundad och utan insikt om vetenskaplig metodik.

En som nära följde debatten var Axel Ingelman-Sundberg, ledamot i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd och chef för kvinnokliniken på Sabbatsbergs sjukhus där Westin genomförde perfusionsförsöken. Att Ingelman-Sundberg var insatt i frågan framgår av ett brev som han i juni 1960 skickade till forskaren Karl-Gunnar Tillinger. Brevet rörde ett manuskript från Tillinger som redovisade försök att använda gonadotropiner, en form av hormoner som bildas i hypofysen, för att stimulera ägglossning hos kvinnor under pågående graviditet. Ingelman-Sundberg, som hade granskat manuskriptet, menade dock att resultatet var magert och mot bakgrund av de senaste händelserna i riksdagen fanns det anledning att vara försiktig med publicering:

Som Du kanske vet, har nyligen framlagts en fråga till inrikesministern i riksdagen rörande Westins försök hos oss. Det vore därför kanske klokt, om undersökningen fick ligga till sig något, så att allmänheten glömt detta. Riksdagsmannen Gustavsson [sic] i Borås skulle säkert ta upp frågan i riksdagen, om han fick höra talas om denna undersökning.⁵⁵

Det gällde alltså att inte i onödan påminna ”allmänheten” om att experimenten utfördes på människor. Han föreslog Tillinger att göra ett par ytterligare försök i väntan på att ”tiden blir mogen”. Men det dröjde inte länge innan Westins forskning än en gång hamnade i centrum för den mediala debatten, och Ingelman-Sundberg blev då mera aktivt inblandad i hanteringen av informationsflödet.

Sommaren 1962 utlöste en film som dokumenterade Westins perfusionsstudier nya diskussioner. Filmen hade förevisats vid flera tillfällen, både inför de svenska och nordiska gynekologföreningarna utan att det rapporterats om i medierna.⁵⁶ Men när Westin visade den i samband med en konferens i Belfast arrangerad av motsvarigheten till brittiska Läkarförbundet, fick nyheten ett helt annat genomslag. Den populärvetenskapliga tidskriften *New Scientist* beskrev metoden och vad åskådarna fick se:

Dr Westin supplied the foetuses with oxygenated blood under pressure by perfusion through the blood vessels of the umbilical cord, and made measurements of their blood pressure, oxygen and carbon dioxide blood tensions, blood flow, and oxygen consumption. The electrocardiogram was also recorded. The foetuses underwent spontaneous movements, just as *in utero*, which increased on electric stimulation. When he subjected them to a low carbon dioxide tension they stopped breathing, but started again when the tension was raised. The technique should prove a valuable experimental aid in studies of the human foetus.⁵⁷

Detta citat gör tydligt att de foster som användes av Westin vid filmupptagningen hämtades från abortoperationer och inte var akuta fall från förlossningar. Syftet var i detta fall att demonstrera perfusionstekniken och visa på möjligheten att genomföra mer grundläggande studier av fosterlivets fysiologi.

Intressant nog går det att få en inblick i vad som hände när denna nyhet nådde de svenska medierna. Ingelman-Sundberg berättade i ett brev till Westin, som under tidpunkten befann sig i Australien, att han hade blivit uppringd av redaktören på Tidningarnas Telegrambyrå som hade fått information om filmvisningen i Belfast. Han hade erbjudits tillfälle att kommentera försöken och därför kunnat se till att vidare meddelanden försågs med uppgiften ”att det var frågan om en upplivningsmetod med användande av ett bad, vari barnet nedkyldes”. Ingelman-Sundberg beskrev sedan hur nyheten ”slogs upp i stor skala i alla tidningar”. Flera tidningar hade låtit honom höra manuskriptet på telefon innan det gick i tryck. I *Svenska Dagbladet* ”gick det hela utan olyckor”, medan *Dagens Nyheter* felaktigt hade uppgett att Ingelman-Sundberg var upphovsman till metoden. Nyhetsredaktionerna på Sveriges Radio och Sveriges Television hade han själv kunnat ta hand om, så att det i *Dagens eko* och *Aktuellt* ”kom riktiga uppgifter”. Samma morgon som brevet skrevs hade den amerikanska bildtidningen *Life* kontaktat honom och bett att få Westins manuskript. Alla som frågat hade fått svaret att metodiken byggde på nästan tio års djurförsök, och i brevet till Westin konstaterade han avslutningsvis: ”Ännu har, såvitt jag kan bedöma, ingen större skandal inträffat här i landet, trots att tidningarna så här års ju är hungriga efter även de enklaste nyheter”.⁵⁸

Genomgående i de svenska tidningarna framhölls således att det rörde sig om en ny svensk metod för att rädda livet på för tidigt födda barn. Genom nedkylning sänktes deras ämnesomsättning till en nivå där syremängden var tillräcklig för att hålla dem vid liv, därefter höjdes vattentemperaturen långsamt och därmed ökade syremängden. Efter mindre än ett dygn flyttades barnet till en kuvös. Ett tiotal ”skendöda” skulle ha räddats med hjälp av ”Sabbatsbergsmetoden”, och inga barn hade tagit skada av upplivningsförsöken. Enligt tidningarna var det en färgfilm om ett sådant nedkylningsförsök som Westin hade visat i Belfast, och internationella läkare hade betecknat metoden som en ”medicinsk sensation”.⁵⁹

De första årens debatt kring fosterexperimenten visar att myndigheter och experter tillämpade en selektiv öppenhet. I utredningar och uttalanden gavs information om forskningen men inte hela bilden. Kritiken dömdes ut som okunnig eller irrelevant. Exemplet med nyhetsrapporteringen om Westins film belyser även hur medicinska företrädare agerade för att manipulera informationsflödet. Ingelman-Sundberg drog upp en

Kallt vattenledningsvatten hjälper nyfödda till livet

En svensk metod att rädda livet på dödfödda foster och för tidigt födda barn genom nedkylning har väckt stort intresse i England. Metoden har prövats vid Sabbatsbergs sjukhus sedan sommaren 1960. De farhågor som först hystes om att barnet skulle ta skada av upplivningsexperimentet har visat sig obefogade. Vid ett sammanträde med brittiska läkarsällskapet i Belfast på onsdagen redogjorde docent Björn Westin, Karolinska institutet, för metoden, vilken av de brittiska läkarna betecknades som "fantastisk".

Systematiska undersökningar utförda av docent Westin, har lett fram till denna så kallade Sabbatsbergsmetod. Initiativtagare till dessa är professor Axel Ingelman-Sundberg vid Sabbatsbergs sjukhus.

Barnet läggs direkt efter förlossningen i en balja med kallt vatten, berättar professorn. Han använder vanligt vattenledningsvatten, och med undantag för huvudet ligger barnet med kroppen helt nersänkt i baljan.

Det är främst barn som blivit kvävda vid förlossningen och som lider av syrebrist som kyls ner på detta sätt. Genom Sabbatsbergsmetoden sänks barnets ämnesomsättning till en nivå där syremängden är tillräcklig för att hålla det vid liv. Den tid barnet ligger nerkylt rör sig om delar av ett dygn.

Vattentemperaturen höjs långsamt och därmed ökar också syremängden. Så småningom överförs barnet i vanlig ordning till en kuvös.

Sabbatsbergsmetoden innebär alltså inte att kuvösen spelat ut sin roll som "livräddare" av barn som föds för tidigt, påpekar professor Sundberg.

Sabbatsbergsmetoden utförs analogt med den nedkylningametod som praktiserats vid hjärt- och en del hjärnoperationer. Docent Westin har dock inte byggt vidare på erfarenheterna av dessa utan bedrivit egna förundersökningar.

Riskfritt

När metoden först började praktiseras för två år sedan låg största svårigheten i att veta om nedkylningen skulle leda till skador hos barnet, fortsätter professorn. Det rörde sig ju om ett slags återuppväckande på nytt sätt. Därför prövades Sabbatsbergsmetoden först bara i ett par fall, vilka man sedan följde upp i noggranna efterundersökningar.

Hittills har inga fel av hjärn- eller andra defekter kunnat

Docent Björn Westin, Karolinska institutet (överst), har utarbetat nedkylningametoden under ledning av professor Axel Ingelman-Sundberg, Sabbatsbergs sjukhus.

påvisas, och metoden anses nu som tillförlidlig.

På ett sjukhus i Helsingfors praktiseras den sedan ett år tillbaka. Flera läkare i bland annat USA och Skandinavien har fått fel av den, och den används även vid andra sjukhus i Sverige.

Närmast försöker vi skaffa så omfattande kliniskt material som möjligt och jämföra det med andra gängse metoder som konstgjord andning och återuppväckande med mun mot mun-metoden, slutar professor Ingelman-Sundberg.

Öller

I medierapporteringen framställdes fosterexperimenten som en upplivningsmetod för att rädda för tidigt födda barn. Ur *Dagens Nyheter* 27 juli 1962.

tydlig gräns gentemot ”allmänheten” och definierade vilken kunskap som var lämplig att dela med alla. Skandalen var återigen avvärd, men Eskil Block hade följt debatten och två år senare tog han till orda i samband med en uppmärksammas anti-abortkampanj i veckopressen.

Kritik, protester och inställda debatter

Hösten 1964 publicerade *Idun-Veckojournalen* ett starkt abortkritiskt reportage som tillkommit i samarbete mellan läkaren Per Uddén och fotografen Lennart Nilsson. I artikeln skildrade Uddén en abortoperation som påstods ha inträffat på riktigt. En chefsläkare på ett sjukhus hade bett gymnasisten ”Eva”, som praktiserade på sjukhusets kuratorsexpedition, att närvara vid en sen abort för att därigenom försöka bota hennes ”radikala aborttänkande”. Men operationen blev komplicerad, och när kirurgen försökte lyfta ut fostret ur snittet på patientens livmoder slets halsen av och huvudet for ”genom operationssalen, rullade någon meter och vände aldrig öppnade ögonspringor mot Eva”. Intill texten fanns en uppförstorad bild av ett foster i femte månaden, hämtat från en annan abort, som fotograferats av Nilsson. Bildtexten anknöt till Uddéns berättelse: ”Aldrig öppnade ögon. . . Ett stilla allvar, inte olik en forntida skulptur präglar den ofödde”. Artikeln avslutades med ett förslag på att bilda en ny förening – Rädda fostret – och redaktionen uppmanade de läsare som ville stödja Uddéns och Nilssons aktion att vända sig till tidningen.⁶⁰

Reportaget gav upphov till en stormig debatt. En av de medverkade var Lars Engström, överläkare vid kvinnokliniken på Karolinska sjukhuset och medlem av Medicinalstyrelsens beslutande nämnd i abortärenden; ett par år senare skulle han knytas till RFSU. Han anklagade Uddén för okunnighet och ”sadistiskt frosseri”, men riktade också kritik mot Sveriges Radio för att sakna omdöme och ”föra galenskaperna vidare”.⁶¹ Block ryckte ut till Uddéns försvar och instämde i att aborterna, eller främst de sena aborterna, var att betrakta som mord.⁶² Engström kritiserades för att ängsligt försöka ”hålla abortdebatten inom de egna yrkesleden”, och Block reste ett antal frågor som han sedan skulle upprepa genom åren:

Vad som är upprörande är läkarnas hemlighetsmakeri, godtycke och kollegialitet, som på avgörande sätt kvarstannat på samma stadium som på Molières tid. Svenska folket har rätt att veta hur vanligt det är att dessa sena aborter, i femte månaden och senare, förekommer; det har också rätt att veta hur man behandlar dessa små värnlösa liv. Är det sant att fostren i vissa fall överlever så länge att de rent av döps innan man avlivar dem? Är det sant att foster får ligga halvdöda i sköljskålar tills de upphittas och placeras i kuvöser? Är det sant att levande foster utnyttjas för medicinska och embryologiska experiment, inklusive vivisektion?⁶³

Block hävdade att detta i grunden var moraliska och demokratiska frågor som sträckte sig bortom abortverksamheten. Det var hög tid för allmänheten att inleda en granskning av läkarkårens verksamhet och arbetsformer – han efterlyste en ”medicine ombudsman” – men i brist på gemmäle avstannade debatten i de större dagstidningarna.⁶⁴ Block vände sig istället till kristna debattörer som, påpekade han, ofta gjordes till ”allmänt åtlöje i moraldebatten” med uppmaningen att de måste radikaliserat sin syn på samhällsfrågor och pekade särskilt på ”abortmissbruket” och fosterexperimenten. Det nybildade Kristen Demokratisk Samling (KDS) hade visserligen tagit lovärda men inte tillräckliga initiativ. Artikeln i *Vår kyrka* tycks dock inte ha haft större effekt på tidningens läsare annat än att Block klandrades för sina ordval.⁶⁵

I april 1969 kastade Block in en ny brandfackla. Den utlösande händelsen var Jan Halldoffs film *Korridoren* som hade haft premiär på biograferna i slutet av föregående år. Filmen belyste den dagsaktuella sjukvårdskrisen, och biobesökarna fick följa Per Ragnar i huvudrollen som ung läkare och hans möten med utarbetad personal, sjukhusbyråkrati, patienternas utsatthet och abortproblem. Lite överraskande framträdde professorn och överläkaren Gunnar Biörck – som ett par år tidigare hade figurerat i den så kallade trolöshetsdebatten där han hade gått till storms mot kulturradikalismen – i rollen som sig själv. Halldoff hade ägnat mycket tid åt att förbereda filmen. Han hade intervjuat flera läkare på Karolinska sjukhuset och fått gå med på ronderna i vit rock. Allt detta bidrog till att *Korridoren* ansågs bygga på vederhäftiga källor, och den skapade en debatt i dagspressen om sjukvårdskrisen.⁶⁶ Men det som Block särskilt hade reagerat på var att det i filmen antydde att foster från aborter som fortfarande levde användes för medicinska experiment. Han lämnade in en anmälan till Justitieombudsmannen (JO), den myndighet som på uppdrag av riksdagen har i uppgift att övervaka de offentliga myndigheterna.⁶⁷

I sin anmälan begärde Block att JO skulle ta upp rätten att använda aborterade foster för forskning till rättslig prövning. Han tog sin utgångspunkt i diskussionen om tidiga respektive sena aborter, och framhöll att aborter ibland genomfördes så sent som i tjugofjärde veckan. Med en diagnososäkerhet på omkring fyra veckor fanns, enligt Block, en påfallande risk att läkare avlivade foster som i princip skulle kunna överleva. Detta aktualiserade svårigheten med gränsdragningen mellan de sena aborterna och för tidigt födda barn som med modern teknik kunde räddas till livet allt tidigare. Psykiatern Clarence Blomquist hade i sin bok *Fosterliv och fosterdöd* (1966) försäkrat att foster dör praktiskt taget direkt efter aborten. Men Block hänvisade till anonyma källor, läkare och sjuksköterskor, som inför honom skulle ha intygat att foster kunde överleva i flera

timmar och att det dessutom förekom att ”mer eller mindre levande foster” utnyttjades för medicinska och andra syften.⁶⁸ Det verkar troligt att viss information kan ha kommit från hans kusin, Erik Block, som var läkare med bakgrund från Sabbatsbergs kvinnoklinik och dessutom innehade olika uppdrag för Sveriges gynekologförbund och Medicinalstyrelsen.

Block lyfte i sin anmälan fram tre frågeställningar. För det första ville han veta hur abortingreppen på kvinnoklinikerna gick till, vad som hände med sent aborterade foster samt ”vilken grad av vitalitet och fortlevnadsförmåga de har efter ingreppet”. För det andra om det förekom leveranser av levande och döda foster till forsknings- och undervisningsinstitutioner. För det tredje vad som i så fall skedde med fostren där och i vilken utsträckning de anhörigas och i synnerhet den gravida kvinnans tillstånd hade inhämtats före en eventuell användning av fostret. Block underströk att frågan om fosterexperimenten måste betraktas i ett större sammanhang: experimenten på judar i koncentrationslägren, försöken på Vipeholmsanstaltens handikappade men även den i tiden mer närliggande debatten om dödshjälp. För att undvika ett ”cyniskt samhälle” där de svagaste och mest utsatta utlämnades åt medicinska experiment utan juridisk kontroll, krävdes uppmärksamhet på sådana fall – fosterexperimenten – där det fanns en risk ”att man målmedvetet hindrar att kontroversiella frågor hölls in i kollegialitetens och sekretessens dimmor”.⁶⁹ Det sistnämnda påminde om histologen och akademiledamoten Lars Gyllenstens nyligen riktade angrepp mot ”det dolda läkarsamhället” – en kritik som inte överraskande hade väckt ont blod i läkarkretsar. I *Läkartidningen* (utgiven av Läkarförbundet) kopplades Block och Gyllensten ihop: ”Det är inne att angripa läkarkåren”.⁷⁰

Block påstod att han varnats av läkare för att kollegiala hänsyn skulle lägga hinder i vägen för en öppen debatt, och han hade därför genom sitt kontaktnät låtit ett antal redaktörer på olika tidningar i förväg fått ta del av innehållet i anmälan. När den anlände till JO hade flera redaktioner redan inhämtat egen information som de publicerade tillsammans med Blocks krav på utredning.⁷¹ *Arbetet* var först ut med en artikel i vilken Bengt Leyon berättade att när han som ung läkare hade tjänstgjort på Malmö Allmänna sjukhus i början av 1960-talet utfördes alla aborter med ”litet kejsarsnitt” och att fostren sedan transporterats till den embryologiska institutionen i Lund.⁷² I *Dagens Nyheter* styrkte professorn vid denna institution, Bengt Källén, att aborterade foster och fostervävnader från sjukhuset i Malmö hade använts för att undersöka uppkomsten av missbildningar (exempelvis sambandet mellan läkemedel och missbildningar), för odling av olika slags virus samt för undervisningen i anatomi. I samma artikel återgavs en intervju med Elisabeth Johannisson, en av Diczfalusys

medarbetare, som bekräftade att forskning bedrevs på foster för att få ökad kunskap om deras hormonproduktion och växelspelet mellan modern och fostret.⁷³

Blocks anmälan och den efterföljande debatten i medierna utgjorde motivation för fler personer att agera. Bengt Örne, ordförande i Neurosedynskadades förening NF med Medicinskadades Förening, lämnade in en anmälan i vilken han begärde att JO skulle samla in information om hur den så kallade femte abortindikationen (som tillkommit 1963 efter neurosedynskandalen) hade tillämpats i praktiken. Förekom aborter vid misstanke om fosterskada och utnyttjades dessa foster för medicinsk forskning? Örne krävde också att JO skulle utreda ”läkares och sjuksköterskors rätt att vägra delta i avlivandet av oskyldiga levande människor. Dödsstraffet avskaffades för snart 50 år sedan i Sverige!”. Ytterligare en anmälan inkom från Ove Gansmoe, tidigare riksdagsledamot för högern. Med hänvisning till mediernas rapportering begärde han att JO skulle klarlägga om det fanns fog för misstankarna om vetenskapliga experiment med levnadsdugliga foster. Han önskade även att få fostrens rättsliga ställning belyst och få utrett om Sverige hade brutit mot Förenta Nationernas stadga om de mänskliga rättigheterna som Europarådet antagit 1950.⁷⁴

Men det var inte alla tidningar som ville lämna utrymme för debatt. I *Expressen* skrev Bernt Bernholm att Blocks påståenden var grundlösa. Journalisten hade vänt sig till Ingelman-Sundberg som i ett återgivet citat underströk att: ”Ingen behöver oro sig för att ett foster ska missbrukas vid vetenskapliga försök”. Det fanns etiska kommittéer vid samtliga medicinska fakulteter som såg till att all forskning på människor skedde i enlighet med etablerade riktlinjer. Att aborterna skulle försenas avsiktligt för att forskarna skulle få så fullgångna foster som möjligt eller att de gjordes med kejsarsnitt för att fostren skulle vara i bra skick för forskningen, var en felaktig uppfattning.⁷⁵

Denna artikel hade föregåtts av en intensiv polemik mellan Block och Ingelman-Sundberg. Kjell Lindqvist på Sveriges Radio var en av de journalister som i förväg hade fått kännedom om JO-anmälan, och han lyckades få Ingelman-Sundberg att ställa upp på en intervju i radioprogrammet *Orientering*. I denna intervju hade läkaren hävdade att aborter utfördes på ett sådant sätt att fostren redan vid framfödandet var i ”förruttnelsestillstånd” och därför inte lämpade sig för forskning.⁷⁶ Efter att programmet sänts krävde Block att få replikera, och ett genmäle spelades in i vilket han framhöll att uppgiften om utförandet av sena aborter var direkt lögnaktig. Han passade också på att ge en släng åt ”Lennart Nilsson som fotograferat nyaborterade foster för sin bok om livets utveckling”. Han ”vet i alla fall hur man bär sig åt för att få fram oskadda varelser utan varje tendens till förruttnelseprocess. Professorn kan ju fråga honom till råds om det

behövs”. Sveriges Radio försökte få Ingelman-Sundberg att ställa upp på en kommentar som tillsammans med Blocks replik skulle sändas i maj 1969. Läkaren fick skriftligen ta del av Blocks inlägg i förväg, och efter att ha läst detta underlag sade han sig vara beredd att bidra till en diskussion, även om han var ”mycket tveksam” till att medierna behandlade ämnet: ”Risken för missförstånd är nämligen oerhört stor. Oro och skada kan tillfogas många människor genom detta”. Ingelman-Sundberg bifogade en kommentar, men ställde som krav att det ”endast i obeskuret skick får sändas” annars skulle han vidta lagliga åtgärder.⁷⁷ Detta fick till följd att programmet slutligen inte sändes, och en rad artiklar publicerades i dagspressen som framställde Ingelman-Sundbergs krav som ett försök till censur eller påtryckning på Sveriges Radio. Från ledningens sida hävdade man dock att programmet bara hade uppskjutits för att det ömtåliga ämnet krävde insamling av mer material från ett flertal experter på området.⁷⁸

Arkivmaterial ger en inblick i spelet bakom beslutet att ställa in programmet. Den så kallade Läkarkommittén som var inrättad vid Sveriges Radio 1956–1969 (i en annan form även tidigare) kunde utöva ett visst inflytande över vilka medicinska ämnen som förekom i utsändningar i radio och teve. Radiochefen Olof Rydbeck var ordförande för kommittén, och ledamöterna bestod av fem medicinska experter från olika områden. Gruppen sammanträdde några gånger per år och ofta medverkade producenter från både radion och teve för att få synpunkter eller motta förslag på nya program. Rydbeck uttryckte vid ett möte att han ansåg att kommittén var viktig, eftersom den erbjöd ett fritt forum för att diskutera vilka ämnen som kunde vara känsliga att gå ut med i teve. Ledamöterna var å sin sida angelägna om att det inte skulle framstå som om de beslutade över vilka program som sändes; det var ingen censurverksamhet som bedrevs.⁷⁹ Programchefen Bernhard Tarschys berättade vid kommitténs sista sammanträde, innan den upplöstes i samband med kanalklyvningen 1969, att det fanns ”planer på ett program om foster som används i vetenskapligt syfte efter abortoperationer. Vi är mycket tveksamma eftersom det är en känslig fråga”. Han nämnde Blocks JO-anmälan och framhöll att de ville invänta utfallet av denna anmälan och att radion också hade vänt sig till ”några etiska kommittéer vid vissa sjukhus”. En av de närvarande läkarna, Lennart Ljungberg, som var medicinalråd vid Medicinalstyrelsen och överläkare på Beckomberga sjukhus, menade att det var en ”[m]ycket svår fråga. Här måste man väga etiska synpunkter mot vetenskapliga”. Han sade sig därför inte vilja ”göra något uttalande”. Programdirektören Palle Brunius lovade att de inte skulle ”göra något program förrän vi är mer säkra”.⁸⁰

I oktober 1969 sändes istället – efter upplösningen av läkarkommittén – teveprogrammet *Abort*, som producerats av Birgitta Bergman i Göteborg.

Kristdemokratiska ungdomsförbundet demonstrerar mot aborter och fosterexperiment i Jönköping 1969. Foto: Roland Tröjer.

Det är inte osannolikt att Block hade agerat via sitt kontaktnät för att få till stånd detta program. Efter en kort belysning av abortlagstiftningen visade filmen i närgångna bilder de tillgängliga abortmetoderna. Demonstrationen av det lilla kejsarsnittet som användes vid sena aborter följdes av en lång sekvens där kameran zoomade in på ett 17 eller 18 veckors foster placerat i en rondskål (en njurformad skål av rostfritt stål som användes för att lägga medicinskt avfall i). Därpå tog flera korta intervjuer vid. Två företrädare för Statens bakteriologiska laboratorium berättade om användningen av fostervävnader för immunologisk diagnostik, för framställning av vaccin och vid organtransplantationer. På frågan om foster kunde känna smärta svarade de nekande. En neurolog framträdde med en avvikande ståndpunkt: undersökningar visade att det kunde förekomma någon form av smärtupplevelse. Denna forskning gav stöd åt uppfattningen att fostret borde tilldelas samma rättigheter som barn och vuxna människor, menade han.⁸¹ Programmet ledde till ett antal nya debattartiklar i pressen.⁸² Block lämnade snart in en kompletterande skrivelse till sin JO-anmälan i vilken han återgav innehållet i *Abort* och upprepade sin begäran.⁸³

Bland kristna debattörer fick programmet stor uppmärksamhet. I en text med rubriken ”Jag protesterar” skrev Olof Djurfeldt, som var redaktör för den kristna tidningen *Dagen*, om den ”vrede och upprördhet” han kände efter att ha sett de starka scenerna på teve. Enligt Djurfeldt hade programmet klarlagt ”att de sent aborterade fostren både kan andas,

skrika och reagera mot smärta. De flesta lever mycket kort tid, men tillräckligt för att de skall kunna användas vid smärtande experiment”.⁸⁴ I december organiserade Kristdemokratiska ungdomsförbundet (KDU) en demonstration mot aborter och fosterexperiment. Omkring 200 personer marscherade genom centrala Jönköping till Djurläkartorget där man läste upp statistiskt framräknade namn på 3000 barn – vilket skulle motsvara antalet aborterade foster under de tre senaste månaderna. På demonstrationsplakaten var textat: ”Nej till fri abort”, ”Foster – inga experimentdjur” och ”Läkekonst för livet, ej mot”.⁸⁵

Men programmet väckte också kritik bland kvinnorörelser, bland annat den nystartade Grupp 8, eftersom det uppfattades som abortfientligt. Gunilla Thorgren, en av Grupp 8:as grundare, har i sina memoarer berättat om hur de JO-anmälde radiochefen Rydbeck och försökte utnyttja sina kontakter på stockholmstidningarna och teve för att skapa opinion. Under ett offentligt möte kring abortfrågan på ABF-huset i december 1969 uppstod en konfrontation med religiösa abortmotståndare:

När inledarna hade avslutat och frågestunden skulle börja tågade ett gäng män i övre medelåldern upp på estraden. Under armen bar de på min vän Lennart Nilssons bok, *Ett barn blir till*. Herrarna representerade det då för tiden lilla partiet KDS (nuvarande KD). En av dem drog igång med en domedagspredikan över de ’mörderskor’ som tog livet av sina barn genom att göra abort. En av männen höll upp Lennarts bok mot publiken och började bläddra bland bilderna. ’Det här är bilder av mördade barn’, skrek han, ’varje barn i den här boken har förlorat sitt liv på grund av sin syndfulla mor’.⁸⁶

Beskrivningen av det tumultartade mötet belyser hur kristna grupper kopplade ihop fosterexperimenten med Lennart Nilssons bilder. Men intrycket är splittrat: Djurfeldt publicerade flera artiklar till medhåll för Blocks avslöjande att fotografierna i *Ett barn blir till* var framställda med ”levande” foster från aborter.⁸⁷ Kort därefter utgav Djurfeldt *Rätt till liv*, en skrift från den nybildade Riksaktionen mot fri abort. Den innehöll en sammanfattning av Blocks beskrivning av fosterexperimenten, men hänvisade samtidigt till Nilssons och Ingelman-Sundbergs bok som vetenskapligt stöd för att fostret redan tidigt var en självständig varelse med rättigheter.⁸⁸ En uppföljning på debattboken publicerad 1980 hade försetts med en av fotografens fosterbilder på omslaget.⁸⁹ Denna till synes motsägelsefulla hållning till Nilssons bilder har präglat anti-abortrörelser även i länder som USA.⁹⁰

Hemlighetsmakeriet under 1960-talet var inte totalt; myndigheter och experter tillämpade en selektiv öppenhet. I första hand, vilket Sveriges Radios läkarkommitté exemplifierade, var strävan att med mediernas och

journalister som Bernholms bistånd söka undvika ämnen och frågor som en bredare allmänhet kunde uppfatta som kontroversiella. I andra hand, som framgick av Ingelman-Sundbergs underlag till radioprogrammet *Orientering*, blandades information med desinformation – i detta fall även repressiva hot om stämning. Men Blocks ihärdiga försök att skapa uppmärksamhet kring fosterexperimenten fick effekt. Han kan framstå som en isolerad individ – aktiv kristen och abortmotståndare med sympatier för kulturradikalismens auktoritetskritik – men i kraft av akademiker, journalist och sina informella läkarkontakter hade han ovanligt goda förutsättningar för att kunna sprida information och väcka debatt. Den ökade publiciteten i form av debattartiklar, film, radio- och teveprogram – följda av demonstrationer och protester – gjorde det i längden svårt att bemöta hans påståenden om forskning på ”levande” foster med tystnad. Samtidigt manifesterades att även bland läkare och forskare var olika tolkningar av de frågor som forskarexperimenten aktualiserade möjliga. Gränsen mellan legitim och illegitim kunskap var inte så skarp som Medicinalstyrelsens experter gjorde gällande.

Utredningar, okunskap, osäkerhet

I juli 1970 meddelade juristen Alfred Bexelius, som var riksdagens ombudsman 1956–1972, beslutet om Blocks anmälan. Han hade inte funnit stöd för påståendet att någon tjänsteman gjort sig skyldig till fel eller att det fanns anledning att utreda frågan ytterligare. Ärendet lämnades utan åtgärd, som det brukar heta i dessa sammanhang. Bedömningen byggde på ett utlåtande från Bror Rexed, Socialstyrelsens generaldirektör 1968–1979, som i sin tur hade inhämtat yttranden dels från styrelsens socialpsykiatriska nämnd (där Lars Engström var ordförande), dels från tre ledamöter av styrelsens vetenskapliga råd (varav en var Ingelman-Sundberg). Kontakt hade också tagits med Etiska kommittén vid Karolinska institutet och Bexelius hade fått veta att det med tillstånd från kommittén pågick ”en mindre” studie: ”Om man bortser från denna undersökning, skulle det enligt de uppgifter, som lämnats till mig och som jag tror på, inte finnas något fog för påståendet att det förekommer experiment med levande foster”. Den forskning som här avsågs var Diczfalusys mer än tioåriga studier av perfunderade foster. Bexelius hade med andra ord valt att förlita sig på sina medicinska uppgiftslämnare, och genomlysningen av verksamheten blev därmed begränsad.⁹¹

Det undgick inte Block att de medicinska experter som stått i skottgluggen för hans anklagelser om läkarkårens lögnaktighet hade anlitats som sakkunniga i utredningen. I en intervju införd i *Dagen* hävdade han att JO:s beslut byggde på ett ofullständigt faktaunderlag och att det krävdes

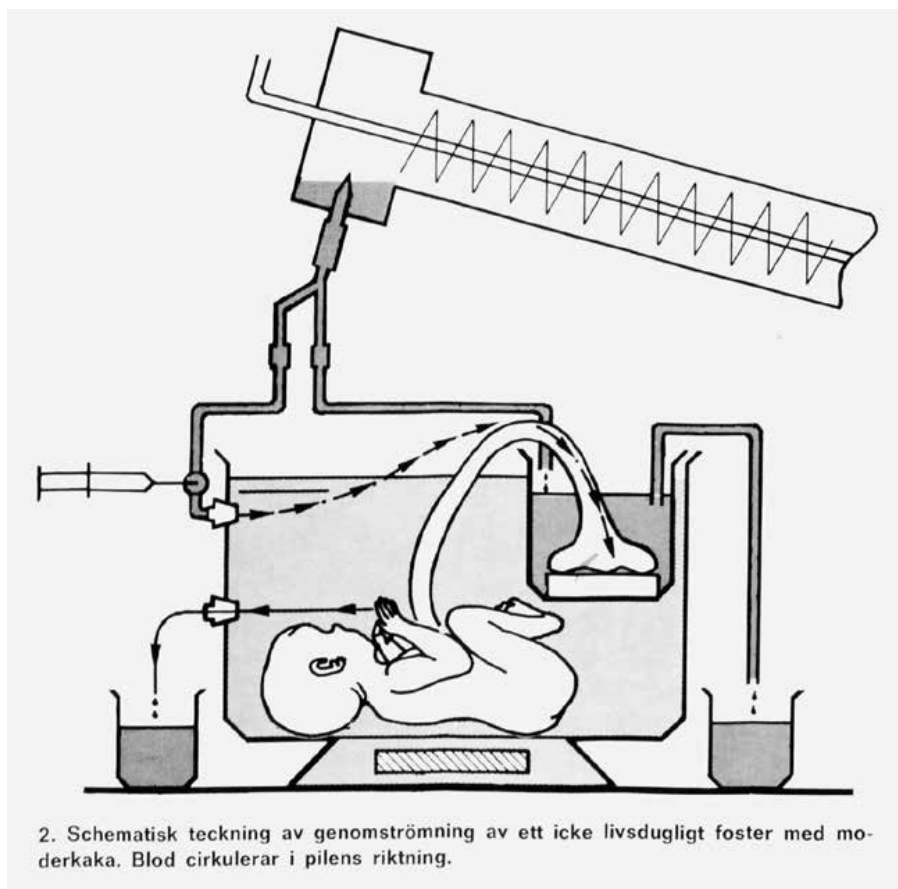

Bild av fosterexperimenten som fick stor spridning. Ur Elisabeth Johannisson, "Befolkningstillväxten måste mötas med nya medel för födelsekontroll" i *Forskning och framsteg* 6:4 (1971), 5–11.

en tydligare lagstiftning på området.⁹² Ett år senare var han igång med nya artiklar. Den utlösande händelsen var en artikel i *Forskning och framsteg* av Elisabeth Johannisson, Diczfalusys medarbetare, som beskrev hur perfusionsexperimenten gick till. Särskilt stor uppmärksamhet väckte en schematisk teckning som visade hur syresatt blod cirkulerade mellan "ett icke livsdugligt foster" och moderkakan.⁹³ I ett öppet brev riktat till Ingelman-Sundberg, Tarschys på Sveriges Radio och Rexed på Socialstyrelsen krävde Block att de skulle besvara frågan: "Används ofta oskadda foster i forskningen?"⁹⁴ Återigen befann han sig i hetluften, men ingen av de utpekade personerna ville gå i direkt svaromål. I *Vår lösning* uppmanade han kristna läkare och sjuksköterskor att träda fram och berätta om sena aborter och fosterexperiment: "sprid artikeln på sjukhusen!"⁹⁵

Däremot gav Johannissons artikel och den efterföljande debatten upphov till en interpellation som folkpartisten Hans Petersson ställde till den

socialdemokratiska utbildningsministern Sven Moberg i riksdagen 1971: ”Är statsrådet villig att ge en information för att dels vederlägga oberättigade misstankar, dels lämna allmänheten upplysning om betydelsen av medicinsk forskning med abortfoster?”⁹⁶ Året därpå motionerade Kerstin Anér, folkpartist och aktiv kristen, om ”individens okränkbarhet”. Hon begärde att riksdagen skulle tillsätta en arbetsgrupp med uppgift att bearbeta juridiska och sociala aspekter av biomedicinska innovationer: alltifrån frågor kring fosterdiagnostik, könsbestämning och ”provrörsbarn” till organtransplantationer och metoder för att påverka den mänskliga intelligensen.⁹⁷ Riksdagen avvisade motionen, men ett längre referat av innehållet och olika kommentarer publicerades i *Läkartidningen* – dock utan att explicit beröra forskning på foster. Huvudtanken i de yttranden som återgavs – däribland från Medicinska forskningsrådet och Svenska Läkaresällskapet (läkarkårens vetenskapliga och professionella organisation) – var att kunskapsökande inte fick förhindras och att grundforskningen måste vara fri. Det ansågs samtidigt viktigt att erbjuda enskilda medborgare regelbunden ”orientering” inom forskningen i syfte att stärka deras ”möjlighet att på ett positivt sätt medverka i utvecklingen”.⁹⁸ Anér återkom 1974 med en ny motion, vilken specifikt lyfte fram fosterexperimenten som ett angeläget område för reglering. I en annan motion gjorde moderaten Nils Carlshamre gällande att ”det ganska säkert” bedrevs forskning på ”aboterade fullgångna foster” och krävde att sådan forskning skulle förbjudas.⁹⁹

En viktig bakgrund till Anérs och Carlshamres motioner – och deras starka genomslag i debatten – var att den svenska reproduktionsforskningen hade uppmärksamrats internationellt. Den brittiska expertgruppen bakom den så kallade Peel-rapporten hade lyft fram Karolinska institutet som en av de exklusiva hemvisterna för fosterforskning och föreslagit långtgående bestämmelser för den vetenskapliga användningen av mänskliga foster. Anér menade i sin skrivelse att motsvarande regler i Sverige skulle ”ge forskarna välbehövliga möjligheter att försvara sig mot misstankar för att överskrida moraliskt acceptabla gränser i sin användning av mänskliga foster”.¹⁰⁰ En annan bakomliggande händelse var den debatt om fosterforskning som hade eskalerat i USA efter att fri abort infördes där 1973. Sverige var en återkommande referens i nyhetsrapporteringen. En svensk gästforskare anklagades för brott efter att ha utfört en undersökning av hur antibiotika påverkade graviditeten genom att använda sig av aboterade foster, och hennes amerikanska kollega vid Boston City Hospital åtalades för dråp av ett ”livsdugligt” foster i samband med en legal abort. Tidningen *Washington Post*, nära förknippad med Watergateaffären, avslöjade att National Institutes of Health bekostade experiment med abortfoster i Sverige. Enligt uppgifter som spreds i

svenska medier förekom också att fostervävnad exporterades till USA för vaccinfremställning.¹⁰¹

Riksdagens utbildningsutskott (som beredde ärendet då det rörde universitetens forskning) avstyrkte i sitt betänkande motionerna från Anér och Carlshamre. En omfattande utredning hade gjorts som byggde på yttranden från Socialstyrelsen, Universitetskanslersämbetet, de medicinska fakulteterna, Karolinska institutet, Medicinska forskningsrådet och Svenska Läkaresällskapet. Inledningsvis beskrevs flera olika typer av forskning på foster, varav ett område utgjordes av perfusionsförsöken. Denna genomgång följdes dock av flera yttranden som gjorde gällande att forskningen i fråga inte använde sig av ”levande foster”. Socialstyrelsen hävdade att uttrycket ”aboterade, fullgångna foster”, som Carlshamre hade använt, ”definitionsmissigt [var] en omöjlighet då fullgångna foster är barn och ej kan aborteras”. I ett uttalande från Universitetskanslersämbetet framgick att ”forskning på levande abortfoster – såvitt fakulteterna har sig bekant – inte förekommer”. I grund och botten handlade såväl motionerna som den offentliga debatten om missförstånd och bristande kunskap: ”en för sakfrågan allvarlig förväxling mellan begreppen levande och vital synes ha skett i den offentliga debatten”. På andra ställen talades det om ”rykten och mer eller mindre väl preciserade anklagelser” som spritts i medierna.¹⁰² På detta sätt drogs en skarp gräns upp mellan de medicinska utövarnas legitima kunskapsanspråk och allmänhetens ignorans.

Läser man remissyttrandena framgår dock att inte heller de medicinska företrädarna var överens om begreppens innebörd och att det fanns en osäkerhet om hur fenomenen skulle tolkas. Karolinska institutet underströk att foster som användes vid undersökningarna inte var ”livsdugliga” eller, med medicinsk terminologi, ”viabla”. Abortingreppen gjordes vid en tidpunkt då foster inte hade möjlighet att överleva utanför modern (vilket uppskattades till ”någon gång mellan den tjugofjärde och tjugotonde havandeskapsveckan”). De uppvisade inga livstecken och var följaktligen att betrakta som döda, men däremot kunde vissa av deras organ och vävnader förmås att ”i lämplig miljö under en begränsad tid” fungera. Av denna anledning borde forskningen av både hela och delar av foster ”rubriceras som nyttjande av döda foster respektive abortmaterial”. Samma bedömning hade Socialstyrelsen gjort i samband med Blocks anmälan (liksom justitieminister Kling 1960): undersökningar på foster uttagna vid abortingrepp var att jämföra med studier på kirurgiskt avlägsnade kroppsvävnader och organ. Sådana bortopererade vävnader krävde inget samtycke av patienten för att användas i undervisning och forskning, och därför skulle det heller inte krävas från kvinnan som begärt abort. Men i Karolinska institutets och Medicinska forskningsrådets skrivelser förekom också ett annat begrepp som hade aktualiserats först på senare år:

perfusionsförsöken hade utförts på ”hjärndöda foster”. Detta omtvistade dödsbegrepp skulle börja tillämpas först 1988 och var alltså inte vedertaget vid tidpunkten.¹⁰³

Medarbetare till Diczfalusy hade tidigare framhållit att undersökningarna inleddes omedelbart efter abortoperationen för att ”materialet” skulle var så ”färskt” som möjligt. Men enligt den nya uppgift som lämnades i yttrandet från Medicinska forskningsrådet väntade forskarna omkring 20 minuter, varför fostret vid försökets början måste betraktas som hjärndött. Detta uteslöt att fostren kunde uppleva smärta – en annan av de frågor som varit föremål för offentlig debatt. Medicinska fakulteten vid Göteborgs universitet uttryckte dock en större acceptans för mediers och enskilda riksdagsledamöters kritik: ”Deras och allmänhetens reaktion är förståelig. Dessa foster hade under en mycket begränsad tidsrymd intakt hjärtverksamhet och cirkulation. Huruvida de skall betraktats som levande är emellertid en definitionsfråga”.¹⁰⁴

En annan central instans, Svenska Läkaresällskapet (som sedan 1970 hade en delegation för medicinsk etik), tog uttryckligen avstånd från uppfattningen att fosterexperimenten kunde jämföras med studier av operationspreparat. Det var den hållning som undervisningsminister Moberg hade manifesterat efter att ha tagit del av Socialstyrelsens utlåtande: ”Den reaktion som uppkommit mot vetenskapliga försök på foster torde visa att många icke delar statsrådets synsätt. Sällskapet hör till dem”. Istället upprepade Läkaresällskapet sitt yttrande över abortkommitténs betänkande att fostret oberoende av ålder ”har ett eget liv och att det som blivande människa borde tillerkännas rättsskydd” (tidiga aborter kunde tillåtas av särskilda skäl). Sällskapet framhöll också att det fanns ”undersökningar av foster, då man inte med säkerhet kan uttala sig om deras livsduglighet” och att frågan om ett fem månaders foster kunde känna smärta inte var möjlig att besvara (därtill krävdes undersökningar på foster). I den sammanställning av remissyttrandena som bilades Utbildningsutskottets betänkande hade delar av sällskapets framställning exkluderats, däribland kritiken av Moberg.¹⁰⁵

En central fråga i debatten – ett slags metadiskussion – handlade om tillgången till information och kunskap. I sina inlägg i riksdagen 1971 försökte Petersson i Röstånga att få svar på om de uppgifter som lämnats om fosterexperimenten till allmänheten via medierna var korrekta, men han önskade också initiera en mer generell debatt om informationens betydelse för klinisk forskning. Utbildningsminister Moberg välkomnade öppenhet och debatt ”men man måste ju vara försiktig så att den inte får konsekvenser som ingen önskar att den skall få”.¹⁰⁶ Även Läkaresällskapet menade att allmänhetens oro, som Petersson och Carlshamre gjort sig till tolk för, måste tas på allvar: ”Medicinska framsteg kan svårligen komma

till stånd om allmänheten inte har tillit för dem, som bedriver forskningen. Denna tillit kan endast grundläggas och upprätthållas om det står fullt klart att forskningen har självdisciplin och att den följer allmänt godtagna etiska principer. Misstag och missförstånd kan medföra obotlig skada”.¹⁰⁷

Moberg framhöll 1971 att inrättandet av de medicinska fakulteternas etiska kommittéer garanterade att de etiska aspekterna av fosterexperimenten hade beaktats. Medicinska forskningsrådet gav endast anslag till projekt som först hade fått godkänt av de lokala kommittéerna. Det var även den ståndpunkt som samtliga remissinstanser hade intagit: det fanns ingen anledning till oro eftersom forskningen genomgick etisk granskning. Petersson i Röstånga påpekade dock att det inte fanns några lekmannarepresentanter i fakulteternas etiska kommittéer, och han gjorde gällande att fosterexperimenten inte sorterades under någon lokal etisk kommitté – icke levnadsdugliga foster var inte patienter och studierna föll inte heller under djurskyddslagen. I Läkaresällskapets delegation för medicinsk etik fanns både forskare och lekmän, men dess roll var enbart rådgivande. Peterssons slutsats var att de etiska kommittéer som skulle säkerställa ett etiskt förfarande ”enligt mina uppgiftslämnare inte har skyldighet att behandla forskning med levande abortfoster”.¹⁰⁸

Även i Läkaresällskapets yttrande 1974 framgår att det i praktiken saknades ett regelverk för etisk granskning av studier på mänskliga foster – Helsingforsdeklarationen från 1964 hade bara begränsad räckvidd. Sällskapet menade dock att fosterexperimenten borde omfattas av samma generella regler som för medicinsk forskning i allmänhet. Samtidigt medgavs att existerande system hade brister, och i remissen föreslogs att en utvärdering skulle göras av dess delegation för medicinsk etik. Sällskapet avrådde bestämt från lagstiftning eftersom erfarenhet visade att den ofta bromsade den medicinska utvecklingen. Medicinska fakulteten vid Umeå universitet instämde däremot i Carlshamres begäran att ”forskning på levande abortfoster i princip bör förbjudas”. Detta ställningstagande i remissen hade uteslutits från betänkandet.¹⁰⁹

Samtliga remissinstanser avvisade påståendet att abortingrepp medvetet skulle ha försenats för att få välutvecklade foster till den medicinska forskningen. Skälen till att aborter ibland utfördes så sent som tjugonde och undantagsvis tjugofjärde veckan varierade, från oriktiga eller oklara uppgifter om graviditetens längd och ”ambivalens hos kvinnan” till överbelastning på abortbyråerna som gjorde abortutredningarna. Enligt Karolinska institutet var det i flera fall patienterna själva som vid abort efter den tolfte veckan föredrog ”litet kejsarsnitt” under narkos framför mer smärtsamma metoder som innebar att koksalt och andra lösningar fördes in i livmodern och därigenom framkallade värkar och abort. Sam-

fällt framhöll också remissvaren att den nya abortlagen som trädde i kraft 1975 förändrade villkoren för ”forskningen med levande foster”. Den nya lagen stadgade att abort efter utgången av artonde graviditetsveckan endast fick utföras om Socialstyrelsen lämnade tillstånd och bara vid synnerliga skäl. Tillstånd fick inte lämnas om det fanns anledning tro att fostret var livsdugligt. Socialstyrelsen konkluderade att försök på levande abortfoster inte förekom, att förutsättningarna snart bortföll och att det därför inte fanns skäl att genom särskild lagstiftning förbjuda forskning på levande foster. Det skulle dröja till 1995 innan en lag tillkom i Sverige som reglerade användningen av ”vävnad” från ett aborterat foster. Samtycke från kvinnan som burit fostret blev samtidigt ett krav.¹¹⁰

Efter 1975 tystnade debatten i de stora dagstidningarna om fosterexperimenten. Block upphörde med sitt frekventa skrivande av artiklar – eller så avstod tidningarna från att publicera. Som forskare på Försvarets forskningsanstalt arbetade han med andra, vitt skilda frågor samtidigt som han skrev samhällskritiska böcker och var en flitig gäst i många debattprogram i teve. Han dömdes 1988 till nätförtal, den första domen i Sverige av sitt slag, efter att ha utpekats som dokumentärfilmaren Maj Wechseltmann som landsförrädare och sovjetisk infiltratör med anledning av hennes film om den sovjetiska ubåten U 137:s grundstötning på svenskt farvatten. Samma år utgav han *Kvinnoplaneten*, en science fiction-roman som beskrivits som anti-feministisk.¹¹¹

Hemlighetens (tillfälliga) upplösning

Vad händer när kunskap sätts i rörelse och vilken relevans har publik kunskap? Jag har visat hur information och kunskap om medicinsk forskning på aborterade foster cirkulerade i det svenska samhället decennierna efter andra världskriget. Under 1950-talets expansion av reproduktionsforskningen hölls resultaten av undersökningarna inom de vetenskapliga nätverken och kontakter med pressen undveks. Det uppstod debatt, men ingen djupgående skandal, när fosterexperimenten røjdes för en bredare publik. Tidsperioden från 1960 till 1975 präglades av att kunskapen om forskningen svepte fram och tillbaka ungefär som vågrörelser. Information och desinformation, utredningar som öppnade för viss insyn men stängde för annan inblick, debatter som ägde rum och andra som ställdes in – det är tveksamt om ord som kunskapsspridning och ackumulerad kunskap är adekvata för att beskriva de processer som pågick. Kanske är ”konjunktur” en mer lämplig beteckning. En effekt av dessa svängningar över tid var att vetenskapliga företrädare blev tvungna att förhålla sig till den illegitima, publika kunskapen. Aborterade foster kunde inte som tidigare användas utan specificering eller begränsning. Myndigheter och experter

pressades att definiera forskningsobjektet – var fostren levande eller döda – och motivera varför verksamheten var viktig.

Det vore dock ett misstag att betrakta den publika kunskapen som en öppen värld separerad från en dold värld i vilken ett fåtal forskare hade tillgång till kunskap. Fosterexperimentens historia belyser att hemlighetsmakeri och öppenhet inte existerar som två från varandra oberoende sfärer – i motsats till vad Simmel antog i sin klassiska skrift. Perfusionsförsöken var aldrig helt hemliga. Genom att använda begreppet selektiv öppenhet har jag belyst olika strategier som myndigheter och experter utvecklade för att kontrollera informationsflöden och publika debatter. Men även om gränser drogs upp mellan experter som befann sig innanför hemligheten och ”ignoranta” personer som befann sig utanför, var uppdelningen aldrig entydig. Även läkare kunde vara ”okunniga”, det vill säga förespråka en annan definition, och företrädare för Svenska Läkarsällskapet uttryckte en osäkerhet om välutvecklade foster kunde känna smärta, något som stred mot reproduktionsforskarnas uppfattning.

Hemlighållandet av fosterexperimenten hade en produktiv dimension. Aktörer med fördjupad kunskap om perfusionsstudierna utgjorde en relativt liten krets av forskare och läkare. Ungefär samma personer återkom i rollen som experter, sakkunniga och utredare. Genom att förhålla sig till undersökningarna som en hemlighet värd att skydda, knöt dessa individer tätare band till varandra. En moralisk ekonomi konstituerades där motviljan mot aborter kunde konverteras till en instrumentell uppskattning av den nytta som fosterforskningen förväntades leda till. I deras närhet fanns vetenskapliga kolleger, medicinska finansiärer och mediala samarbetspartner som kände till verksamheten men utan att ha full insyn. JO och andra myndigheter fick välja att ”tro på” den selektiva information som kretsen gjorde tillgänglig.

En annan aspekt av hemlighetens produktiva sida var mängden av information som genererades. Blocks anmälan till JO, interpellationerna och motionerna byggde på de uppgifter som hade cirkulerat i medierna under tio års tid men också på ny information som inhämtats från anonyma källor. Kraven på transparens och insyn ledde till flera utredningar som inkluderade remissvar från ett stort antal myndigheter, lärosäten och organisationer. Men det fanns en skillnad mellan vad som visades upp ”front stage” och ”backstage”, för att använda Goffmans dramaturgiska metaforer.¹¹² I den främre regionen av teaterscenen uppträdde experter och myndigheter med anspråk på vetenskaplig auktoritet och status. I den bakre regionen, som skymtade genom remissyttranden, framstod grunden för kunskap som delvis osäker och svårtolkad. Inte desto mindre gjordes en åtskillnad gentemot allmänheten. Å ena sidan underkände experterna människors anspråk på kunskap genom att beskriva den som rykten och

missförstånd. Å andra sidan tillskrevs de en enorm förmåga att på basis av nästan ingen information alls kunna sätta sig in i den vetenskapliga verksamheten. Den selektiva öppenheten tillämpades som en teknik för att dra upp gränser mellan vetenskap och allmänhet, expert och lekman, kunskap och okunskap.

Den allmänhet som tilltalades i riksdagsdebatter och utredningar var inte så odifferentierad som den först kunde framstå. I takt med att kunskapen om försöken sattes i rörelse från platserna för medicinsk kunskapsproduktion – kvinnokliniker och hormonlaboratorier – till medierna, riksdagens debatter, myndigheters utredningar och abortkritiska demonstrationsplakat, artikulerades radikalt olika uppfattningar om vad som var kärnan i kunskapen och vad insikterna borde leda till. Läkarkåren uppvisade en långt ifrån enhetlig ståndpunkt. Med detta sagt har det samtidigt blivit tydligt att personer med en från den officiella hållningen avvikande ståndpunkt, oavsett gruppering och partipolitisk tillhörighet, var aktiva kristna. De kritiska rösterna till fosterexperimenten återfanns hos Svenska kyrkan och frikyrkorna. Kristna politiker och debattörer, inte kvinnorörelsen, var också de som tidigast gav uttryck för uppfattningen att abortpatienterna borde tillfrågas om sitt samtycke till att använda fostren för forskning.

Hemligheten som stod i centrum för diskussionerna visade sig vid närmare betraktande ha en mångskiftande karaktär. Sanningen, som enligt Block och andra kritiska röster hade röjts, var att forskningen använde sig av ”levande” abortfoster. Dessa foster ägde självständigt liv och borde tillerkännas människovärde och rättigheter. Även inom den medicinska världen fanns företrädare som sympatiserade med detta synsätt. Men för flertalet av de experter som anlätades av Medicinal-/Socialstyrelsen handlade det om foster som inte var ”levnadsdugliga” eller ”viabla”. De beskrev forskningsobjekten som ”vävnader” eller ”hjärndöda” foster. Beroende av dessa definitioner restes också – eller avvisades – krav på att behandla fostren som individer och att inhämta samtycke från de gravida kvinnorna. För att hantera allmänhetens ”oro” stärktes lekmanrepresentationen i de etiska kommittéerna, men lagstiftning ansågs hindra den fria forskningen.

För Block utvidgades hemligheten till någonting större än fosterexperimenten i sig. Hemlighetsmakeriet kring försöken med aborterade foster var uttryck för ett auktoritärt och slutet läkarsamhälle. Kritiken riktades även mot pressen och massmedierna, som han ansåg fega och alltför underdåniga gentemot läkarkåren. Sveriges Radios läkarkommitté borde avskaffas, de etiska kommittéerna få patientrepresentation och rekryteringen till läkaryrket demokratiseras.¹¹³ Det ska erkännas att jag under arbetet med uppsatsen stundtals har upplevt det som besvärande att

Blocks sökljus på hemligheter och vita lögner delvis har sammanfallit med mitt eget. Historiker vill helst göra en tydlig åtskillnad mellan historiska aktörers och egna analytiska kategorier. Men mitt argument avviker på viktiga punkter: Block uppfattade – liksom Merton tidigare gjort – att hemligheter och öppenhet var två separata sfärer och att döljandet av kunskap var begränsande och negativt. Jag drar ingen sådan skarp gräns och betraktar hemlighetsmakeri som ett aktivt, produktivt verktyg.

I viss mening producerade 1970-talets riksdagsdebatter och utredningar kunskapen att ”ingenting hade hänt”: fostren var definitionsmässigt inte levnadsdugliga och därför hade inga experiment på levande foster gjorts – och kunde heller inte göras enligt den nya abortlagen. Hemligheten upplöstes, åtminstone tillfälligt. Möjligen går det att i denna upplösning spåra en förklaring till bristen på historieskrivning kring försöken. Om ”ingenting har hänt” finns heller ingen historia att berätta. ”Ignorans” får här en mer tvetydig laddning än den ofta har idag, då okunskapen attribueras motståndare till etablerad vetenskap och forskning.¹¹⁴

En fråga som aldrig kommenterades av JO eller Medicinal-/Socialstyrelsen rörde tillkomsten av Lennart Nilssons fosterfotografier. Gång på gång upprepade Block sitt påstående om att han från säkra källor hade kännedom om att bilderna i *Ett barn blir till* visade aborterade foster som fortfarande levde. Men ingen läkare eller vårdpersonal trädde fram och ville bekräfta hans utsaga. Denna hemlighet har fortsatt producera rykten, spekulationer och kunskapsanspråk in i vår egen tid.

Författarens tack

Tack till *Lychnos* redaktör och två anonyma granskare, samt Sven Widmalm och forskargruppen inom *Medicine at the borders of life* vid Uppsala universitet för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av uppsatsen.

Noter

1. Uppsatsen är ett delresultat av forskningsprojektet ”The rise and fall of the fetal-placental empire. Fetal research in Sweden, c. 1950–1975” som ingår i forskningsprogrammet *Medicine at the borders of life. Fetal research and the emergence of ethical controversy in Sweden*, finansierat av Vetenskapsrådet (Dnr 2014-1749). Programmet som helhet undersöker framväxten av kontroverser och värderingar kring användningen av mänskliga foster för medicinsk kunskapsproduktion och vaccinflamställning i ett längre historiskt perspektiv, se medicalborders.se.

2. Andreas W. Daum: ”Varieties of popular science and the transformations of public knowledge. Some historical reflections” i *Isis* 100 (2009), 319–332; Johan Östling et al.: ”The history of knowledge and the circulation of knowledge. An introduction” i Östling et al. (red.): *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge* (Lund, 2018); Johan Kärfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.): *Kunskap i rörelse*.

Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället (Göteborg, 2018).

3. Koen Vermeir: "Openness versus secrecy? Historical and historiographical remarks" i *The British Journal for the History of Science* 45:2 (2012), 165–188; Brian Balmer: *Secrecy and science. A historical sociology of biological and chemical warfare* (Farnham, Surrey, 2012). Se också Karin Johannisson, *Hemligheter* (Stockholm, 2010).

4. Stephen Hilgartner: "Selective flows of knowledge in technoscientific interaction. Information control in genome research" i *The British Journal for the History of Science* 45:2 (2012), 267–280; Erving Goffman: *The presentation of self in everyday life* (London, [1959] 1990), särskilt kapitel 3.

5. Tora Holmberg & Malin Ideland: "Secrets and lies. 'Selective openness' in the apparatus of animal experimentation" i *Public Understanding of Science* 21:3 (2012), 354–368.

6. Balmer: *Secrecy and science*, 20–21. Balmer bygger på Lorraine Daston: "The moral economy of science" i *Osiris* 10 (1995), 2–24 och Robert Kohler: *Lords of the fly. Drosophila genetics and the experimental life* (Chicago, 1994), 11–13.

7. För en diskussion om dessa kategorier, se Anders Ekström: "Vetenskapen, medierna, publikerna" i Ekström (red.): *Den mediala vetenskapen* (Nora, 2004).

8. Robert N. Proctor & Londa Schiebinger (red.): *Agnotology. The making and unmaking of ignorance* (Stanford, 2008). För begreppet "anti-epistemology", se Peter Galisons diskussion i "Removing knowledge" i *Critical Inquiry* 31:1 (2004), 229–243.

9. Se dock redogörelsen för fostertrafiken från Sverige till USA kring 1960 i Meredith Wadman: *The vaccine race. Science, politics, and the human costs of defeating disease* (New York, 2016), kapitel 6.

10. Se Stefan Swärd: *Varför Sverige fick fri abort. Ett studium av en policyprocess* (Stockholm, 1984); Lena Lennerhed: *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm, 1994); Lena Lennerhed: *Historier om ett brott. Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* (Stockholm, 2008); Erika Alm: *Ett emballage för inälvor och emotioner. Föreställningar om kroppen i statliga utredningar från 1960- och 1970-talen* (Göteborg, 2006).

11. Lena Lennerhed: *Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974* (Möklinta, 2017); Solveig Jülich: "Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier. Från abortdebatt till sexualundervisning" i Torbjörn Gustafsson Chorell & Maja Bondestam (red.): *In på bara huden. Medicinhistoriska studier tillägnade Karin Johannisson* (Nora, 2010); Solveig Jülich: "Picturing abortion opposition. Lennart Nilsson's early photographs of embryos and fetuses" i *Social History of Medicine* 31:2 (2018), 278–307.

12. Morag Ramsey: "Creating a space for abortion pills. Examining negotiation and collaboration", presentation vid konferensen *Remaking reproduction. The global politics of reproductive technologies*, Cambridge University, 27–29 juni 2018.

13. Christer Nordlund: *Hormoner för livet. Endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970* (Lund, 2008.) För en jämförande diskussion om regleringen av hormonbaserade graviditetstest i Storbritannien, Frankrike och nordiska länder under tidsperioden, se Jesse Olszynko-Gryn, Eira Björvik, Merle Wessel, Solveig Jülich & Cyrille Jean: "A historical argument for regulatory failure in the case of Primodos and other 'hormone pregnancy tests'" i *Reproductive Biomedicine & Society Online* 6 (2018), 34–44.

14. Lena Lennerhed: "Kvinnan, aborten och teratologien" i *Lychnos* 2015, 141–163. Maria Björkman undersöker neurosedynskandalen i Sverige inom ramen för *Medicine at the borders of life*, medicalborders.se.

15. Se exempelvis David J. Rothman: *Strangers at the bedside. A history of how law and bioethics transformed medical decision making* (New York, 1991); Niels Lynöe: *Mellan cowboyetik och scoutmoral. Historisk och empirisk studie av medicinsk forskningsetik* (Umeå, 1995).
16. För en översikt över denna kritiska diskussion, se Duncan Wilson: *The making of British bioethics* (Manchester, 2014), 5–8.
17. Helena Tinnerholm Ljungberg undersöker denna formeringsprocess i sitt forskningsprojekt ”Regulating reproductive research in Sweden, c. 1965–1988” inom ramen för *Medicine at the borders of life*, medicalborders.se.
18. Ayesha Nathoo: *Hearts exposed. Transplants and the media in 1960s Britain* (Basingstoke, 2009).
19. Om svenska myndigheters respektive Läkarförbundets informationsverksamhet och pressrelationer, se Larsåke Larsson: *Upplysning och propaganda. Utvecklingen av svensk PR och information* (Lund, 2005), kapitel 3; Jülich: ”Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier”.
20. David Finer: ”Bernt Bernholm – svensk medicinjournalistikens fader” i *Läkartidningen* 105:15 (2008), 1123–1125; Solveig Jülich: ”Vetenskap och pusseltävlingar. Expressens insamlingskampanj för fosterforskning 1957–1990” (artikelmanus).
21. Anna Block Mazoyer & Paula Block Philipsen, ”Eskil Block” i *Dagens Nyheter* 12/9 2013.
22. Solveig Jülich: ”The making of a best-selling book on reproduction: Lennart Nilsson’s *A Child is born*” i *Bulletin of the History of Medicine* 89:3 (2015), 491–525.
23. Jämför Balmer: *Secrecy and science*, 15.
24. Georg Simmel: ”The sociology of secrecy and of the secret societies” i *American Journal of Sociology* 11:4 (1906), 441–498.
25. Robert K. Merton: ”The normative structure of science” [1942] i Robert K. Merton: *The sociology of science. Theoretical and empirical investigations* (Chicago, 1973), 273–275.
26. Evelyn Fox Keller: *Secrets of life, secrets of death. Essays on language, gender, and science* (New York, 1992), kapitel 2.
27. Jämför Balmer: *Secrecy and science*, 10.
28. Riksarkivet (RA): Medicinska forskningsrådets arkiv (MFR). F2:10. Handlingar angående kommittéer: Subkommittén för human foetalfysiologi och kemi. Förslag ang. bildandet av en subkommitté för human foetalfysiologi och kemi. Inkommen den 11 oktober 1950.
29. Subkommittén behandlade under ett par år projektansökningar inom området, se RA: MFR. F2:10. Om tillkomsten av Medicinska forskningsrådet, se Henrik Brissman: *Mellan nation och omvärld. Debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft* (Lunds universitet, 2010), 282–319.
30. Medicinsk forskningsfinansiering under svensk efterkrigstid är ett outforskat område. För en utförligare diskussion om nationella och internationella forskningsfinansiärer, såväl statliga som privata, för reproduktionsforskning, se Solveig Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire. Fetal research in Sweden, c. 1950–1975” (bokmanus under arbete).
31. Ibid.
32. Jfr Balmer: *Secrecy and science*, 20–21.
33. Detta framgick i en intervju med Björn Westin som jag genomförde den 26

januari 2009. En kopia av denna och samtliga intervjuer som uppsatsen hänvisar till förvaras hos författaren.

34. ”Professor Sven Gard i poliointervju” i *Expressen* 2/12 1952. För en utförligare analys, se Isabelle Dussauge: ”Foster mot polio. Virusforskning, abort och tystnad i Sverige 1950–1970” i Motzi Eklöf (red.): *Medicinska moraler. Vetenskapens (etiska) gränser i historiskt perspektiv* (bokmanus).

35. Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire”.

36. Egon Diczfalusy: ”Människofostrets roll vid graviditetens endokrina reglering” i Yngve Zotterman (red.): *20 års medicinsk forskning. Statens medicinska forskningsråd 1945–1965* (Stockholm, 1965), 362–373. Om den tidiga utvecklingen av perfusions-tekniken, se Björn Westin, Rune Nyberg & Göran Enhörning: ”A technique for perfusion of the previable human fetus” i *Acta paediatrica* 47:4 (1958), 339–349.

37. Hysterotomi var den vanligaste metoden vid sen abort långt in på 1960-talet, se 1997 års steriliseringsutredning: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. SOU 2000:20* (Stockholm, 2000), 138.

38. Egon Diczfalusy: ”Endocrinology of the foetus” i *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, Supplement, 41:1 (1962), 45–85; Egon Diczfalusy: ”My life with the fetal-placental unit” i *American Journal of Obstetrics & Gynecology* 193:6 (2005), 2025–2029.

39. Detta bygger på mina intervjuer med Björn Westin (26 januari 2009) och Egon Diczfalusy (16 mars 2009). En utförligare diskussion förs i Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire”. Kring befolkningsdebatterna efter andra världskriget, se även Björn-Ola Linnér: *The world household. Georg Borgström and the postwar population-resource crisis* (Linköping, 1998); Alison Bashford: *Global population. History, geopolitics, and life on earth* (New York, 2013), kapitel 10–12.

40. Michael Taussig: *Defacement. Public secrecy and the labor of the negative* (Stanford, 1999).

41. Holmberg & Ideland: ”Secrets and lies”.

42. Citatet är hämtat från en intervju med Egon Diczfalusy som Naomi Pfeffer genomförde 1994 i samband med hennes studie om svensk hormonforskning på 1950-talet, se ”Pioneers of infertility treatment” i Lawrence Conrad & Anne Hardy (red.): *Women and modern medicine* (Amsterdam, 2001), samt kopian av intervjun som Pfeffer har gett författaren tillgång till.

43. För en historisk bakgrund och diskussion, se Jan Perselli: *Fostersyn i svensk rätt* (Linköping, 1998), kapitel 7 och 9.

44. Det skedde först med Lag om transplantation m.m. (SFS 1995:831).

45. Lennerhed, *Kvinnotrubbel*, 61–90, 146, 149. Om läkarkonflikter kring aborter, se även Jülich, ”Picturing abortion opposition”.

46. Beslut om abort skedde i flertalet fall genom antingen att en ansökan skickades in till och behandlades av Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd eller att ett tvåläkarintyg i efterhand rapporterades in till Medicinalstyrelsen, se Lennerhed, *Kvinnotrubbel*, 28–30. Debatten om de sena aborterna behandlas kortfattat i Jülich, ”Picturing abortion opposition”, 301–302.

47. Lennerhed, *Kvinnotrubbel*, 137. För en mera övergripande diskussion om den kristna opinionen under 1960-talets förra del och bildandet av Kristen Demokratisk Samling 1964, se Daniel Lövhelm: *Att inteckna framtiden. Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala, 2006), 176–182, samt Göran V. Johansson, *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Malmö, 1985), särskilt kapitel 4.

48. "Vill bota sjukdomar hos gravid" i *Dagens Nyheter* 8/1 1960; "Abortfoster kan bringas leva. Ny metod vidgar forskningen" i *Svenska Dagbladet* 9/1 1960.

49. Per Edman: "Dags att tänka om i abortfrågan" i *Socialmedicinsk tidskrift* 37:2 (1960), 60–61.

50. Riksdagstrycket 1960: Andra Kammaren (AK), protokoll nr 16, 49–50.

51. Riksdagstrycket 1960: AK, protokoll nr 21, 38–42 (Kling, 38–39). RA: Justitiedepartementets arkiv. Huvudarkivet. F3G:9. Interpellationer och enkla frågor med tillhörande handlingar. P.M. ang. interpellation den 6 maj 1960 av herr Gustafsson i Borås (Dnr 937/69). Se även "Fosterforskning i interpellation" i *Svenska Dagbladet* 8/5 1960.

52. Riksdagstrycket 1960: AK, protokoll nr 21, citatet på s. 41–42.

53. "En gräns måste dras" i *Jönköpings-Posten* 1/6 1960; "Inom lagens ramar" i *Svenska Dagbladet* 1/6 1960.

54. "Undersökningar" i *Expressen* 6/6 1960; Bernt Bernholm, "Liv räddas genom fosterundersökning" i *Expressen* 6/6 1960.

55. Landstingsarkivet, Stockholm (LA): Överläkarnas vid Sabbatsbergs kvinnokliniks handlingar. E. Inkomna handlingar. E2. Ej diarieförda skrivelser. Brev från Axel Ingelman-Sundberg till Gunnar Tillinger den 15 juni 1960. Forskningen som beskrivs i brevet anknöt till det uppmärksammade arbetet med att utveckla en ny metod för att behandla kvinnors infertilitet med gonadotropiner som Tillinger hade genomfört tillsammans med Diczfalusy och Carl-Axel Gemzell. För en historisk diskussion om detta arbete, se Nordlund, *Hormoner för livet*, 189.

56. Filmen beskrivs i Björn Westin & Rune Nyberg: "An experimental study of the previable human foetus" i *Journal of Obstetrics and Gynaecology of the British Empire* 69 (1962), 831–835. Om visningar i Norden och Sverige, se Ulf Borell och Karl-Gunnar Tillinger: *Förhandlingar vid Nordisk förenings för obstetrik och gynekologi kongress i Stockholm. 10:e mötet, 28–30 augusti 1958* (Lund, 1958); RA: Svenska Läkaresällskapets arkiv. Sektionen för obstetrik och gynekologi/Svensk Gynekologisk Förening. AI: I Protokoll fört vid sammanträde den 13 februari 1959.

57. "Keeping human foetuses alive" i *New Scientist* 15:302 (August 30, 1962), 467.

58. LA: Överläkarnas vid Sabbatsbergs kvinnokliniks handlingar. E. Inkomna handlingar. E2. Ej diarieförda skrivelser. Brev från Axel Ingelman-Sundberg till Björn Westin den 30 juli 1962.

59. [Sign.] Öller: "Kallt vattenledningsvatten hjälper nyfödda till livet" i *Dagens Nyheter* 27/7 1962; "'Dödfödda' foster räddas till livet med nedkylning" i *Aftonbladet* 26/7 1962; "För tidigt födda kan räddas genom nedkylning" i *Arbetet* 27/7 1962; "'Dödfödd' kan räddas till livet" i *Stockholms-Tidningen* 27/7 1962; "Kylmetod kan rädda dödfödda" i *Svenska Dagbladet* 27/7 1962.

60. Per Uddén & Lennart Nilsson: "Rädda våra ofödda" i *Idun-Veckojournalen* nr 46 (1964), 19–23. För en diskussion, se Jülich: "Picturing abortion opposition", 299–301.

61. Lars Engström: "Skrämsel i abortfrågan" i *Dagens Nyheter* 20/11 1964. Engström ledde vi denna tidpunkt en forskargrupp som prövade ett "abortpiller" på gravida kvinnor som hade beviljats legal abort. För en historisk analys, se Ramsey: "Creating a space for abortion pills".

62. Eskil Block: "Fri debatt om aborter" i *Kvällsposten* 22/11 1964; Eskil Block: "Moralen i abortfrågan" i *Kvällsposten* 4/12 1964; "Tiger kristna läkare om abortmissbruket?" i *Läkartidningen* 63:6 (1966), 545.

63. Eskil Block: "Medicine ombudsman" i *Dagens Nyheter* 30/11 1964.

64. Ibid. För ett axplock artiklar i vilka Block reste de övergripande frågorna kring experiment på människor, vårdsektorns auktoritära struktur och mediernas servilitet gentemot läkarkåren, se ”Experiment med människor” i *Svenska Dagbladet* 6/8 1969; ”De sena aborterna” i *Dagens Nyheter* 19/1 1970; ”Behöver en expert inte tala sanning?” i *Arbetet* 11/6 1970.

65. Eskil Block: ”Det röda budordet” i *Vår kyrka* nr 50 (1965), 12–13; Bertil Adell: ”Block borde välja sina ord” i *Vår kyrka* nr 7 (1966), 10.

66. Produktionsuppgifter och sammandrag av pressdebatten inklusive flera referenser finns i filmfaktabladet ”Korridoren”, *Svensk Filmdatabas*. <http://www.sfi.se/sv/svensk-filmdatabas/Item/?itemid=4805&type=MOVIE&iv=Comments> (senast kontrollerad 180328). Förberedelsearbetet beskrivs i Britt Arenander: ”Jan Halldoff tar läkarnas parti. Ska man ta honom på allvar?” i *Veckojournalen* nr 45 (1968), 26–29. Om trolöshetsdebatten, se Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809–2000* (Stockholm, 2000), 324–326.

67. Eskil Blocks skrivelse inkom den 10 april 1969 (Dnr 937/69) och en kompletterande skrivelse den 27 oktober 1969 (Dnr 997/69). Dessa finns tillsammans med yttranden från olika myndigheter och JO:s Alfred Bexelius’ beslut den 13 juli 1970 bilagda i en akt med rubriken ”Medicinska experiment med foster”. RA: Riksdagens ombudsmän och revisorer 1809. Justitieombudsmannen 1810–1985. FIV:369. Akter i avgjorda mål 1968–.

68. Block: JO-anmälan 1969 (Dnr 997/69); Clarence Blomquist: *Fosterliv och fosterdöd. Den provocerade abortens etik* (Göteborg, 1966). Blomquist var pionjär för medicinsk etik i Sverige.

69. Block: JO-anmälan 1969 (Dnr 997/69). En viktig inspirationskälla, som Block nämner, var en skrift utgiven av den amerikanska vetenskapsakademien: ”Ethical aspects of experimentation with human subjects” i *Daedalus* (1969). Den samtida dödshjälpsdebatten behandlades i Clarence Blomquist: *Livet, döden och läkaren. Om medicinsk dödshjälp* (Stockholm, 1964). Om Vipeholmsexperimenten, se Elin Bommenel, *Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa* (Lund, 2006).

70. John Hallgren: ”Det förkättrade skräret” i *Läkartidningen* 67: 10 (1970), 1074–1076.

71. Block beskriver sin strategi för aktionen i ”Behöver en expert inte tala sanning?” i *Arbetet* 11/6 1970.

72. Åge Ramsby: ”Gör läkarna experiment med levande foster?” i *Arbetet* 10/4 1969.

73. Bo Teglund: ”Vetenskapliga experiment enbart på chanslösa foster” i *Dagens Nyheter* 11/4 1969.

74. Bengt Örne: ”Medicinska experiment med foster”, inkommen den 15 april 1969 (Dnr 997/69); Ove Gansmoe: ”Praxis vid aborter m.m.”, inkommen den 6 april 1970 (Dnr 809/70). Förvaras tillsammans med Blocks skrivelser i akten ”Medicinska experiment med foster”. RA: Riksdagens ombudsmän och revisorer 1809. Justitieombudsmannen 1810–1985. FIV:369. Akter i avgjorda mål 1968–.

75. Bernt Bernholm: ”Ingen behöver oroa sig för att foster ska missbrukas” i *Expressen* 10/5 1969.

76. En avskrift av denna intervju i programmet *Orientering* som sändes i Sveriges Radio den 10 april 1960 finns bilagd ett yttrande av Axel Ingelman-Sundberg daterat den 19 augusti 1969 som hade begärts av Socialstyrelsen. Detta yttrande skickades vidare från Socialstyrelsen till JO och inkom till denna myndighet den 3 mars 1970. Det finns placerat i samma akt som Blocks JO-anmälan 1969 (se not 67).

77. Brev från Eskil Block till Kjell Lindqvist [odaterat]; brev från Kjell Lindqvist till Axel Ingelman-Sundberg den 23 april 1969; brev från Christer Persson till Axel Ingelman-Sundberg den 25 april 1969; brev från Axel Ingelman-Sundberg till Christer Persson den 28 april 1969; brev från Christer Persson till Axel Ingelman-Sundberg den 13 maj 1969. Samtliga dessa brev finns bilagda ett yttrande av Axel Ingelman-Sundberg daterat den 19 augusti 1969 som hade inhämtats av Socialstyrelsen efter en remiss från JO med begäran att avge yttrande över Blocks anmälan. Dokumenten förvaras tillsammans med Blocks skrivelser i akten "Medicinska experiment med foster" (se not 67).

78. Se exempelvis Åge Ramsby: "Professor hotar med lagliga åtgärder om Block släpps fritt fram i radion" i *Arbetet* 7/5 1969; "Vågar inte sända abort-program" i *Arbetet* 16/5 1969.

79. Ulla B. Abrahamsson: *I allmänhetens tjänst. Faktaprogram i radio och television 1955-1995* (Stockholm, 1999), 104-108. Läkarkommittén diskuteras i Hans Forssman och Olof Rydbeck: "Medicinen och massmedia" i Gunnar Biörck (red.): *Inför morgondagens hälso- och sjukvård. Symposier i Svenska läkaresällskapet* (Stockholm, 1963).

80. Sveriges Radios förvaltnings AB: Dokumentarkivet. T59. Läkarkommittén. Ämnesordnade handlingar 1956-1969. F1:1. Rapport från Läkarkommitténs sammanträde den 25 juni 1969.

81. *Abort*, producerat av Birgitta Bergman. Sänt i Sveriges Television den 15 oktober 1969.

82. "TV-program som väckarklocka" i *Dagen* 17/10 1969; Åge Ramsby: "Apropå TV:s abortprogram. 'Den som inte vill göra abort blir aldrig överläkare'" i *Expressen* 17/10 1969.

83. Block: JO-anmälan 1969 (se not 67).

84. Olof Djurfeldt: "Jag protesterar" i *Dagen* 17/10 1969.

85. "KDS-protest mot aborter" i *Dagens Nyheter* 14/12 1969; Cecilia Hjorth Attefall (red.): *Partiet som lyfte. 40 år med svensk kristdemokrati: 1964-2004* (Stockholm, 2004), 32-33.

86. Gunilla Thorgren: *Grupp 8 & jag* (Stockholm, 2003), 63. Se även Åse Åkerstedt: "Inför abortutredningen" i *Hertha* 57:1 (1970), 27-28. Thorgren var journalist och hade lärt känna Nilsson under deras gemensamma tid på *Idun/Veckojournalen*. I ABF-huset i Stockholm bedrev Arbetarnas bildningsförbund studieverksamhet men lokalerna utnyttades även för vissa evenemang.

87. Olof Djurfeldt: "Fosterexperiment" i *Dagen* 17/7 1970.

88. Olof Djurfeldt: *Rätt till liv. Ett alternativ till Abortkommitténs betänkande 'Rätten till abort'* (SOU 1971:58) (Göteborg, 1971), 17-20, 44-50.

89. Sven Helmerius & Sten-Erik Wihlborg (red.): *Rätt till liv. Del 2* (Älvsjö, 1980).

90. Solveig Jülich: "Fetal photography in the age of cool media" i Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren & Per Wisselgren (red.): *History of participatory media. Politics and publics, 1750-2000* (New York, 2011).

91. Alfred Bexelius: JO-beslut den 13 juli 1970 (se not 67).

92. Djurfeldt: "Fosterexperiment".

93. Elisabeth Johannisson: "Befolkningstillväxten måste mötas med nya medel för födelsekontroll" i *Forskning och framsteg* 6:4 (1971), 5-11.

94. Eskil Block: "Används ofta oskadda foster i forskningen?" i *Arbetet* 21/10 1971.

95. Eskil Block: "De experimenterar ju med levande foster...". *Vår lösen* 63:2 (1972), 75-81.

96. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 111, 30–31, citatet på s. 31. För Mobergs svar samt yttranden av Pettersson, se Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, 175–181.

97. Riksdagstrycket 1972: motion nr 24, 1–11.

98. ”Kerstin Anérs riksdagsmotion om individens okränkbarhet” i *Läkartidningen* 69:45 (1972), 5193–5196. Se även kommentarer i den kristna tidskriften *Vår lösen* 63:4 (1972), 217–241.

99. Riksdagstrycket 1974: motion nr 30, 9–14 (Anér); Riksdagstrycket 1974: motion nr 1364 (Carlshamre).

100. Riksdagstrycket 1974: motion nr 30, citatet på s. 13. Om Peel-rapporten, se Naomi Pfeffer & Julie Kent: ”Framing women, framing fetuses. How Britain regulates arrangements for the collection and use of aborted fetuses in stem cell research and therapies” i *BioSocieties* 2 (January 2007), 433–434.

101. Block rapporterade om ”avslöjandet” i *Washington Post* i radioprogrammet *Klarspråk* 9/9 1973, och *Röster i radio TV*, nr 37 (1973), 11. Viveka Vogel redogjorde för åtalet i Boston: ”Het USA-debatt om fosterförsök” i *Svenska Dagbladet* 6/6 1974. Om fosterexporten, se ”Svenska foster hjälper USA med vaccin”, *Veckojournalen* nr 27 (1972), 25. Dessa debatter bidrog i USA till inrättandet av en kommitté som utarbetade förslag på riktlinjer för fosterforskning, se National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research: *Report and Recommendations. Research on the Fetus*. Bethesda, Md.: U.S. Department of Health, Education and Welfare, No. (OS) 76–127, 1975. För historiska analyser, se Sara Dubow: *Ourselves unborn. A history of the fetus in modern America* (New York, 2011), kapitel 3; Johanna Schoen: *Abortion after Roe* (Chapel Hill, 2015), kapitel 2.

102. Riksdagstrycket 1974: Utbildningsutskottets betänkande med anledning av motioner angående medicinsk forskning på abortfoster (UbU 1974:35). Remissyttranden över motionerna förvaras hos Riksdagsförvaltningen (RDF): Utbildningsutskottets arkiv. F1:3.

103. Ibid. Lag om kriterier för bestämmande av människans död (SFS 1987:269).

104. UbU 1974:35, samt RDF: Utbildningsutskottets arkiv. F1:3. Remissyttranden.

105. Ibid.

106. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, 175–181, citatet på s. 180.

107. UbU 1974:35, citatet på s. 16.

108. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, citatet på s. 177.

109. UbU 1974:35, samt RDF: Utbildningsutskottets arkiv. F1:3. Remissyttranden.

110. Ibid. Angående skälen till de sena aborterna, se yttrandet från Socialstyrelsens socialpsykiatriska nämnd i akten med Blocks anmälan till JO: ”Medicinska experiment med foster” (se not 67). Den bakomliggande utredningen till nämnda Lag om transplantation m.m. (SFS 1995:831) ingick i Transplantationsutredningen: *Aborterade foster, m.m. Betänkande. SOU 1991:42* (Stockholm, 1991).

111. Eskil Block: *Kvinnoplaneten* (Stockholm, 1988). Se även ”Eskil Block”, https://sv.wikipedia.org/wiki/Eskil_Block (senast kontrollerad 180307).

112. Jämför diskussionen om Goffmans begrepp i Hilgartner: ”Selective flows of knowledge”, 269–271.

113. Block: ”Kräver läkarna sena aborter?” i *Expressen* 8/11 1969.

114. Jämför Galisons begrepp ”anti-epistemology” i ”Removing knowledge”. Relevant är också Michael Lynch & David Bogens begrepp ”social production of history” i *The spectacle of history: Speech, text, and memory at the Iran-Contra hearings* (Durham, 1996). För en diskussion kring dessa begrepp, se Balmer: *Secrecy and science*, 118.